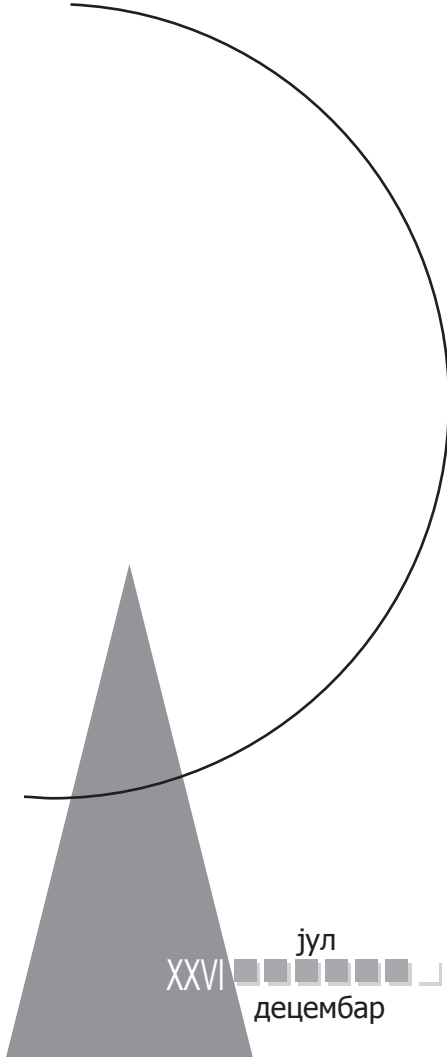

Социјална ⁹⁷ мисао

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И КРИТИКУ СОЦИЈАЛНИХ ИДЕЈА И ПРАКСЕ

XXVI јул
децембар

2019 | 2
Београд

Социјална мисао

часопис за теорију и критику социјалних идеја и праксе

Часопис излази два пута годишње.

Претплата за 2019. годину 2.400,00 динара; за иностранство 100 ЕВРА

Уплата се врши на пословни рачун: **160-401741-78**, СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд
ПИБ 101724614; шифра делатности 22110; матични број 07504594; није у систему ПДВ-а

Појединачни примерак у продаји 1.200,00 динара

Студенти имају попуст 50%

Тираж 200 примерака

Издавач:

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО

11050 Београд, Мис Ирбијеве 56/II-10, тел. 063/297-570

e-mail: dubravka199@gmail.com, socijalnamisao@gmail.com

www.socijalnamisao.rs

Суиздавач:

Републички завод за социјалну заштиту Србије,

Београд, Теразије 34, телефон 3621-563, тел./фах 3621-569

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду,

Високог Стевана 2, телефон 218-3036

Компјутерска припрема и штампа

Чигоја штампа

Решењем Министарства за науку, технологију и развој Србије број 413-00-411/2001-01 од 01. 08. 2001. године овај часопис, као публикација од посебног интереса за науку, ослобођен је плаћања пореза на промет.

Редакција

Дубравка Гавриловић, Живорад Гајић, доцент др Марина Ковачевић Лепојевић, проф. др Александар Југовић, Марија Маљковић, проф. др Бранкица Поповић Ђитић, проф. др Миомира Костић, проф. др Дарко Димовски, проф. др Суада Буљубашић, проф. др Јагода Петровић, проф. др Мира Ћук

Издавачки савет

Проф. др Ана Гавриловић, Божидар Дакић, проф. др Зоран Илић, проф. др Милосав Милосављевић, проф. др Дејан Сумрак, проф. др Ђурађ Стакић

Главни и одговорни уредник

Дубравка Гавриловић

Заменик главног и одговорног уредника

Доцент др Марина Ковачевић Лепојевић

Секретарка редакције

Марија Маљковић

Издавач

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд

За издавача

Дубравка Гавриловић

Коректор

Оливера Величковић

Ликовна опрема

Марија Марковић

Први број часописа СОЦИЈАЛНА МИСАО појавио се 1994. године
Оснивач часописа Радул Јовановић

- 7 РЕЧ УРЕДНИКА
- 9 *Нада М. Радушки*
ФЕНОМЕН МИГРАЦИЈА И ПОПУЛАЦИОНЕ ПРОМЕНЕ
У СРБИЈИ
- 23 *Бојана Перић Пркосовачки, Снежана Бабић-Кекез,
Ана Кекез Кљајић*
ВОЛОНТЕРСКИ АКТИВИЗАМ МЛАДИХ И ЊИХОВ
ДОПРИНОС ЛОКАЛНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ
- 41 *Јасмина Милошевић, Јасмина Тодоровић, Оливера Остојић*
ПРАВА ДЕЦЕ НА СВЕОБУХВАТНУ ЗДРАВСТВЕНУ
ЗАШТИТУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ
- 53 *Весна Пајевић*
ИСТРАЖИВАЊЕ ПРАВНЕ ПРИРОДЕ И АНАЛИЗА УГОВОРА
О ХРАНИТЕЉСТВУ (ПОРОДИЧНОМ СМЕШТАЈУ)
- 69 *Марина Ковачевић Лепојевић*
КАРАКТЕРИСТИКЕ УЧЕНИКА С АГРЕСИВНИМ И СА
ДЕЛИНКВЕНТНИМ ПОНАШАЊЕМ? ПРЕПОРУКЕ ЗА
ИНТЕРВЕНЦИЈЕ У ШКОЛСКОМ КОНТЕКСТУ
- 87 *Ксенија Станимиров, Марија Анђелковић, Бранка Јаблан, Весна Вучинић*
ПАРТИЦИПАЦИЈА ОДРАСЛИХ ОСОБА СА ОШТЕЋЕЊЕМ
ВИДА: ФАКТОРИ И БАРИЈЕРЕ
- 101 *Ана Батрићевић, Ивана Степановић*
ОРГАНСКА ПРОИЗВОДЊА У СРБИЈИ –
ИЗМЕЂУ ПРОПИСА И РЕАЛНОСТИ
- 119 ПРИКАЗ КЊИГЕ
НЕДОСТАЦИ ПРАВИЛНИКА О ЛИЦЕНЦИРАЊУ СТРУЧНИХ
РАДНИКА У СОЦИЈАЛНОЈ ЗАШТИТИ (Јела Марковић)

-
- 21 *Nada M. Raduški*
PHENOMEN MIGRATION AND POPULATION CHANGES IN SERBIA
-
- 40 *Bojana Peric Prkosovacki, Snezana Babic-Kekez, Ana Kekez Kljajic*
VOLUNTARY ACTIVISM OF YOUNG PEOPLE AND THEIR
CONTRIBUTIONS TO THE LOCAL COMMUNITY
-
- 52 *Jasmina Milosevic, Jasmina Todorovic, Olivera Ostojic*
CHILDREN'S RIGHTS TO COMPREHENSIVE HEALTH CARE
IN THE REPUBLIC OF SERBIA
-
- 67 *Vesna Pajevic*
ANALYSIS AND THE LEGAL NATURE OF FOSTER CARE
CONTRACTS (FAMILY ACCOMMODATIO)
-
- 86 *Marina Kovacevic-Lepojevic*
CHARACTERISTICS OF STUDENTS WITH AGGRESSIVE
AND DELINQUENT BEHAVIOR? RECOMMENDATIONS FOR
INTERVENTIONS IN SCHOOL CONTEXT
-
- 100 *Ksenija Stanimirov, Marija Andjelkovic, Branka Jablan, Vesna Vucinic*
PARTICIPATION OF ADULTS WITH VISUAL IMPAIRMENT:
FACTORS AND BARRIERS
-
- 118 *Ana Batricevic, Ivana Stepanović*
ORGANIC PRODUCTION IN SERBIA – BETWEEN
REGULATION AND REALITY
-

РЕЧ УРЕДНИКА

Карактеристика новог, 97. броја Социјалне мисли је, пре свега, разноврсност радова, односно тема којима се бави. Разноврсност произлази из интересовања аутора, као и њихово радно ангажовање у различитим институцијама.

У овом броју бавимо се последњих година актуелном темом феномена миграција, као и популационом политиком у Србији. Пишемо о значају волонтерског активизма младих и од коликог је значаја њихов допринос локалној заједници, али и младима за развој њихове личности. Следећи рад бави се такође актуелном темом о праву деце на здравствену заштиту у Србији, како је нормативно регулисана и колики је значај овог основног права сваког човека, а посебно деце и омладине. Један од циљева рада који се бави карактеристикама ученика с агресивним и делинквентним понашањем, дајући препоруке за интервенције у школском узрасту, јесте да се сагледа разлика између деце која испољавају агресивно и делинквентно понашање. Превентиван рад је увек важан. Бављење осетљивом групом људи је увек значајна тема, па се у овом броју бавимо партиципацијом одраслих особа са оштећењем вида и које су баријере са којима се сусрећу. Хранитељством с циљем да се истражи правна природа и анализа уговора о хранитељству бави се један од радова. Раритет за часопис Социјална мисао свакако представља рад који пише о органској производњи у Србији и где се она налази између прописа и реалности. На крају, актуелна тема из праксе и из критичког угла кроз анализу правног прописа о недостацима правилника о лиценцању стручних радника у социјалној заштити.

Захваљујући Удружењу стручних радника социјалне заштите Србије, на скупу са темом „Перспективе развоја социјалне заштите у Србији”, одржаном у децембру у Крагујевцу, часопис је имао прилику да се кроз кратку промоцију представи, упозна учеснике са историјатом часописа, темама којима се бави и позове заинтересоване да пишу, објављују,

дају своје предлоге да часопис буде бољи, садржајнији, актуелнији и кориснији стручној и научној јавности. Тај позив остаје увек отворен и кроз странице овог и сваког наредног броја.

Дубравка Гавриловић

Нада М. РАДУШКИ*

Прегледан рад

Примљено: 15. 05. 2019.

Прихваћено: 27. 08. 2019.

ФЕНОМЕН МИГРАЦИЈА И ПОПУЛАЦИОНЕ ПРОМЕНЕ У СРБИЈИ**

Миграције представљају сложену друштвену појаву и од круцијалног су значаја за популациони и друштвени развој Србије. У раду се проучавају унутрашње миграције као комплексан феномен, промене у кретању мигрантског и аутохтоног становништва на основу емпиријских истраживања, као и карактеристике мигрантске популације и њихов утицај на обим, просторну дистрибуцију и социодемографске структуре становништва. Унутрашње миграције и њихово дејство на демографски развитак Србије у другој половини 20. века биле су значајне, подстакнуте убрзаним друштвено-економским развојем и урбанизацијом земље, проузрокујући сасвим нову просторну дистрибуцију становништва. У том периоду најчешће преовлађују миграције село–град, као и пресељавања између градских насеља, али и ка економски развијенијим општинама, па су тако миграције довеле до знатне концентрације становништва на малом простору, с једне, а до пражњења руралних подручја, с друге стране. Политички фактори крајем деведесетих година били су кључни узрок интензивних миграција са Косова и Метохије и великог броја интерно расељених лица у Србији, што захтева одговарајуће мере миграционе политике.

Кључне речи: миграције, популациони развитак, деаграризација, интерно расељена лица, националне стратегије.

* Научни саветник у Институту за политичке студије, Светозара Марковића 36, Београд, e-mail: nadaraduski@gmail.com

** Рад је реализован у оквиру пројекта „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (број 179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Миграције становништва на простору Србије саставни су део њене прошлости и садашњости условљене историјским, економским, политичким и бројним другим чиниоцима. Значајна миграциона кретања, како унутрашња тако и спољна, у другој половини 20. и почетком 21. века, утицала су на бројност, територијални размештај, као и структурне карактеристике укупне популације Србије. Данас је Србија суочена са свим врстама миграција, различитих по обиму, интензитету, правцима, узроцима и последицама. У синергији са демографским ефектима, који су бројни, сложени и међусобно испреплетани, економске, социјалне и културне последице миграционих кретања могу изазвати, поред друштвено пожељних промена, и читав низ проблема и диспропорција и тако утицати на демографски и одржив развој земље. Уједно, различите врсте миграција представљају изазов савременом управљању миграцијама, јачању капацитета институција и доношењу адекватних мера миграционе политике инкорпориране у општу развојну политику Србије.

Миграције као узрок демографских промена

Миграције су условљене многобројним чиниоцима, а на комплексну природу миграција указују бројни појавни облици, фактори, узроци, али истовремено и демографске, етничке, географске, економске и политичке последице које се испољавају у свим историјским епохама и делују на друштвени развитак сваке популације (Radovanović, 1989: 27–36). Проучавајући претежно квантитативни аспект миграција позната је уска корелациона веза између миграција и нивоа економског развоја, док новија истраживања узимају, поред економских, и социјално-демографске варијабле за које квалитативна анализа показује да могу деловати како на емиграционо тако и на имиграционо подручје (на пример, ниво природног прираштаја, густина насељености, удео градског становништва, образовна структура, национална припадност миграната, различитост језика или религије и друго).

У погледу унутрашњих миграција дошло се до неких општих закључака и одређених законитости, као што су: већина миграната се креће на краће дистанце, сваком миграционом току одговара контраток, економски мотив је најјача сила која покреће пресељавање становништва, већи је број жена миграната на краће дистанце него мушкараца и друго

(Ravenstein, 1888). Касније у теоријским разматрањима долази до изражаја теорија “pull and push” фактора која посматра миграције као резултанту одбијајућих и привлачећих чинилаца између места порекла и места одредишта. Као “push” фактори наводе се опадање неког ресурса, губитак посла, дискриминација услед политичких, религијских, етничких разлога и други, а као “pull” фактори веће могућности за запошљавање, погоднија средина и бољи животни услови, шанса за виши доходак и други. Међутим, реч је само о класификацији фактора који делују на миграције, а не универзалној теорији о миграцијама (Frost, 1989).

Миграциона кретања у сваком случају треба сагледавати у контексту укупног друштвеног развоја, а узрочно-последичне релације овог феномена (демографске, политичке, етнопсихолошке и друге) представљају незаобилазну основу за што објективније оцењивање улоге и утицаја миграција на свеукупан друштвено-економски и социо-културни развој (Свијић, 1966). Анализа миграција обухвата низ различитих аспеката, као што је квантитативни (миграциони салдо, токови и типови миграција и слично), затим селективност миграната према различитим обележјима (полу, старости, националности), миграционе особине појединих подручја и други (Petrović, 1987). Утицај миграционих токова на пораст или опадање становништва, као и просторну дистрибуцију и социодемографске структуре је релевантан и директно или индиректно повезан са економским, етничким, геополитичким и бројним другим чиниоцима.

Током читавог 20. века на простору Србије одвијала су се интензивна миграциона кретања, а Први и Други светски рат довели су до огромних померања и промена у становништву. Миграције су настављене и касније, у мањем или већем обиму, најпре у контексту аграрне колонизације од 1946. до 1948. године, када се у Војводину доселио велики број лица из других република бивше СФРЈ. Колонизација напуштених простора са израженом етничком селективношћу миграната, интензивне емиграције припадника неких националности (Немци и др.), политичке емиграције одмах после Другог светског рата, учинили су овај простор изузетно динамичним и турбулентним. Снажна индустријализација земље у периоду од 1948. до 1961. године довела је до интензивног пресељавања претежно сеоског становништва у градове и бројних демографских промена. Од седамдесетих година, економске миграције радноспособног становништва у иностранство, као нови вид просторне мобилности, трају са већим или мањим интензитетом до данашњих дана, а због неповољних политичких и економских прилика Србија је искусила и нови талас одсељавања и то младих и високообразованих лица (тзв. одлив мозгова). Крајем 20. века

услед дезинтеграције земље, стварања нових држава на простору бивше СФРЈ, етничких конфликта и ратних сукоба, нова миграторна кретања, добровољна и присилна, имала су за последицу долазак огромног броја избеглица у Србију, као и интерно расељених лица са простора Косова и Метохије због политичких прилика. Талас одсељавања становништва у иностранство се наставља, што удружено са негативним трендовима у природном кретању становништва утиче на бројност, односно доводи до депопулације и регионалних диспропорција. Истовремено, бројне економске и политичке промене у Србији утицале су на популациону динамику и појачале континуиране миграције на релацији село–град, напуштање руралних и неразвијених подручја и концентрисање становништва у већим градским центрима, што има бројне негативне импликације на демографски, економски и политички развитак земље (Raduški, 2016: 43–59). Ревитализација напуштених и испражњених простора је дуготрајан и комплексан процес, при чему треба имати у виду све узроке, као и наставак ових трендова у будућем периоду.

Унутрашње миграције становништва Србије

Унутрашње миграције и њихов утицај на популациони развитак Србије у другој половини 20. века биле су значајне, подстакнуте убрзаним економским развојем и урбанизацијом земље, проузрокујући сасвим нову просторну дистрибуцију становништва. У том периоду најчешће преовлађују миграције село–град, као и пресељавања између градских насеља, али и миграције ка насељима или општинама који су се привредно брже развијали. На тај начин миграције су, с једне стране, довеле до знатне концентрације становништва на малом простору (на пример, урбане агломерације, индустријски центри, градска насеља, туристички центри и друго), а с друге, до насељске дезинтеграције на широком претежно руралном и аграрном простору (Stevanović, 2006). Обим и динамику поменутог процеса најбоље илуструје велики егзодус са села, односно падаци о драстичном смањењу удела пољопривредног, као и о значајном повећању удела градског у укупном становништву Србије.

Аутохтоно и мигрантско становништво

Попис становништва је главни и најважнији извор за демографска истраживања миграционих кретања упркос извесним ограничењима у погледу методологије и компарације са ранијим пописним резултатима. Једна од основних анализа јесте стање и промене апсолутних вредности и процентуалног удела мигрантског и аутохтоног становништва Србије.¹ У другој половини 20. века дошло је до јачих миграционих кретања, што се види из тренда и промена у уделима аутохтоног и досељеног становништва Србије. Резултати пописа из 1953. године показују да, од укупно 7.000.000 становника, мигрантска лица чине 2.400.000, са уделом у укупној популацији од 35,1%, да би се у наредном периоду тај удео континуирано повећавао. Од осамдесетих година забележен је тренд опадања апсолутног броја миграната због изражене депопулације, као и због промене пописно статистичке дефиниције укупног становништва. Према последњем попису (2011),² од укупно 7.200.000 становника у Републици Србији (без Косова и Метохије), мигрантска лица чине 3.200.000 (45,0%), а аутохтона 3.900.000 (55,0%) (Републички завод за статистику, 2011).

Развитак модерних миграција у Србији у другој половини 20. века, односно трансфер из пољопривредних у непољопривредне делатности и из сеоских у градска насеља, уз дејство избегличких миграција усмерених претежно ка градовима, промениле су односе аутохтоног и мигрантског становништва по типу насеља (Stevanović, 2004: 116–130). Тако, у погледу аутохтоног и мигрантског становништва постоје значајне разлике посматрано по општинама Србије. Највеће уделе аутохтоних лица бележи општина Жагубица (81%), а затим Ковачица, Сјеница, Нови Пазар, Мало Црниће, Жабари и Косјерић (преко 70%). Већину ових општина карактерише депопулација, низак наталитет и негативне вредности природног прираштаја, док, с друге стране, поједине од њих (Сјеница, Нови Пазар) имају високе стопе наталитета и велики удео младих. По већем учешћу селидбеног становништва издваја се мали број општина у Србији, односно од укупног броја свега шестина има преко 50% мигрантских лица,

¹ Општа покретљивост становништва, као основни показатељ просторне мобилности, подразумева удео лица у укупној популацији која су се најмање једном у животу пресељавали. Према пописној дефиницији из 2011. године, аутохтоним становништвом сматрају се лица која непрекидно од рођења станују у истом насељу, односно лица која се никада нису селила, док се досељеним или мигрантским становништвом сматрају лица која су се доселила из другог насеља или из иностранства.

² Попис 2011. године бојкотован је у општинама Бујановац и Прешево од стране већине припадника албанске националне мањине.

као што су: Петроварадин (74%), Сремски Карловци (61%) и београдске општине Гроцка (59%), Барајево (58%), Палилула (56%), Сурчин (55%) и Нови Београд (55%). У апсолутном смислу, највише досељених живи у Београду (око 860.000), затим у Новом Саду (око 200.000) и Нишу (око 120.000). Веће уделе миграната имају, поред економски развијенијих општина, и оне изразито туристички оријентисане, као и општине са већим уделима избеглица. Појачаним миграцијама у велике градове допринела је централизација привредних активности, па у највећим градовима (Београд, Нови Сад, Ниш, Крагујевац) живи око једне трећине укупног становништва Србије.

Мигрантска популација према одликама и врсти миграција

Обим просторне покретљивости становништва Србије може се сагледати на основу пописа (2011) који показује да 3.200.000 чини мигрантска популација (45,0%), од чега је готово 700.000 (21,5%) учествовало у локалним миграцијама, док су миграције између округа још већег обима и износе 1.200.000 (38,0%), па поменута два типа миграција обухватају готово 2.000.000 (60%) мигрантског становништва Србије (Републички завод за статистику, 2013).

Посматрано по регионима³, једино Београдски регион има већи удео мигрантског (51,8%) него аутохтоног становништва (48,2%). У томе велику улогу има Београд, као главни град Србије и бивше СФРЈ, политички, културни и административни центар који је своју популациону експанзију базирао на механичкој компоненти пораста. Несумњиво, његова имиграциона атрактивност је велика с обзиром на то да се највећи број досељених у претходном периоду налази управо у Београду, а истовремено, он се битно разликује од осталих подручја централне Србије која су претежно емиграциона.⁴ По структури мигрантске популације, преко

³ Пописни подаци из 2011. године исказани су по први пут у складу са Уредбом о номенклатури статистичко-територијалних јединица, по којој је Србија подељена на две функционално територијалне целине (северну и јужну Србију) и пет региона: Београдски регион, регион Војводине, регион Шумадије и Западне Србије, регион Јужне и Источне Србије и регион Косова и Метохије (без података). Сваки регион обухвата одређени број области (бивши окрузи) у оквиру којих су сврстане општине.

⁴ Велики популациони раст Београда резултат је снажног механичког прилива, а најинтезивнијег у периоду 1961–1981. године и то из свих делова бивше СФРЈ. Према степену регионалне диференцијације, више од две трећине мигрантског становништва Београда досељено је из Србије (највише из централне Србије), затим једна четвртина из Босне и Херцеговине и Хрватске, а око 8% из осталих република. (Стојановић, 1990:88–103).

половине се доселило из других округа (440.000 или 51,2%), а одмах затим из бивших југословенских република (248.300 или 28,9%), па 80% чине само та два типа миграција. Политичке околности у последњој деценији 20. века имале су за резултат долазак огромног броја избеглих лица од којих се велики број настанио у Београду.

У региону Војводине више је аутохтоног (1.000.000 или 53,8%) него досељеног становништва (891.900 или 46,2%), при чему је од укупног броја миграната највише, преко једне трећине, из бивших југословенских република. У Војводини су заступљени у мањем обиму и други типови просторне покретљивости највише између округа, али и локална пресељавања у оквиру исте општине. Регион Шумадије и западне Србије одликује претежно аутохтоно становништво (1.200.000 или 58,6%). Што се тиче миграната, од 840.200, преко једне трећине учествовало је у локалним пресељавањима, што заједно са досељеним лицима између области чини преко две трећине укупног броја миграната. Пресељавања у оквиру исте општине најизраженији је тип миграција у овом региону. Регион јужне и источне Србије карактерише најмања просторна покретљивост становништва (645.200 или 41,3% су мигранти). У структури досељених лица готово две петине чине пресељавања између области, затим локалне и међуопштинске миграције.

У последњем попису регистровано је 687.900 досељених лица из бивших југословенских република (Хрватске, Босне и Херцеговине, знатно мање из Словеније и Македоније), који чине око једне петине укупног мигрантског становништва Србије. Посматрано по регионима, највише избеглица у апсолутном и релативном смислу нашло је прибежиште у Војводини (303.700 или 34%) и Београду (248.300 или 28,9%), односно само у ова два региона налази се две трећине избегличке популације. Значајни имиграциони токови у Војводини резултат су не само велике колонизације после Другог светског рата, већ и огромног таласа избеглица у последњој деценији 20. века, при чему је у тим миграцијама знатно више досељених у градска него сеоска насеља. Треба још истаћи да је у структури мигрантске популације Србије релативно мало лица која су се доселила из иностранства (82.600 или 2,6%) и да у том смислу нема значајнијих разлика по регионима (Републички завод за статистику, 2013).

Интерно расељена лица

У току сукоба 1999. године и након уласка КФОР-а, више од 230.000 лица напустило је своја пребивалишта на Косову и Метохији. Од тог броја, на територији Косова и Метохија регистровано је око 20.000, док на другим подручјима Србије борави 210.200 интерно расељених лица⁵ (2,7% у укупном становништву). У етничкој структури ове популације највише је Срба (75,1%), затим Рома (10,8%), Црногораца (4,1%), Муслимана и Бошњака (3,0%), док остале националности појединачно партиципирају са испод 1%. Само мали број се вратио у своја пребивалишта, што је и разумљиво имајући у виду политичке и бројне друге препреке и проблеме, као што су недостатак безбедносних услова на Косову и Метохији, ограничена слобода кретања, ограничени приступ јавним службама и школама, недостатак економске перспективе и бројни други разлози. У циљу збрињавања интерно расељених лица и обезбеђивања адекватних животних услова, Србија је у складу са постојећим економским могућностима предузела обимне мере и активности и усвојила бројна међународна документа која се тичу овог питања.⁶

Национална стратегија за решавање питања избеглих и интерно расељених лица (2002) потврдила је решеност и политичку вољу Владе Србије да заједно са осталим државним органима обезбеди свим интерно расељеним лицима помоћ да би могли на најбољи начин да донесу одлуку о својој будућности. После девет година (2011) донета је нова стратегија имајући у виду новонасталу ситуацију и другачије потребе интерно расељених лица. У *Националној стратегији за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2011. до 2014. године* наводи се да је основно стратешко опредељење Србије да пружи пуну подршку

⁵ Интерно расељена лица се дефинишу као особе или групе људи које су присиљене да побегну или су биле у обавези да напусте своје домове или пребивалишта, било услед избијања оружаних конфликта, општег насиља, угрожавања људских права и природних катастрофа, или несрећа изазваних људским понашањем, или ради њиховог избегавања, али који нису прешли међународно признатудржавну границу” Видети: [http://www.internaldisplacement.org/8025708F004D404D/\(httpPages/CC32D8C34EF93C88802570F800517610](http://www.internaldisplacement.org/8025708F004D404D/(httpPages/CC32D8C34EF93C88802570F800517610)

⁶ Република Србије је потписница свих правних међународних докумената која се одnose на ову популацију. На пример, документ „*Водећи принципи Уједињених нација о интерном расељењу*” (1998) не ствара обавезу његове примене, али представља документ који Србија поштује како би се интерно расељеним лицима обезбедио прокламовани степен заштите и остварење људских права. У вези са повратком избеглих и интерно расељених лица, релевантна је *Резолуција Савета безбедности Уједињених нација број 1120* из 1997. године, којом је потврђено право свих избеглица и расељених лица пореклом са простора бивше Југославије на повратак у њихове домове, итд.

овим лицима за одржив повратак. Али, имајући у виду дуготрајност овог проблема, намеће се потреба да се пронађу одговарајућа решења за боље животне услове у расељеништву, за питања становања и запослења, као и за унапређење њиховог имовинског и правног статуса. С тим у вези, издвојени су као приоритет следећи задаци: олакшати интерно расељеним лицима приступ документацији од значаја за њихов статус и остваривање права, повећати стопу запослености, повећати укљученост у све нивое образовног система, побољшати остваривање права на здравствену и социјалну заштиту (посебно најугроженијих категорија), побољшати услове становања са приоритетом лица из колективних центара и најугроженијих категорија ове популације, итд. Генерално, као најважнији стратешки циљ наводи се социоекономска равноправност и једнакост свих интерно расељених лица са осталим грађанима Србије. Србија је усмерена ка свеобухватном решавању проблема са којима се суочавају интерно расељена лица, у складу са основним стандардима људских права и принципима трајног решавања проблема принудне расељености, и то кроз повратак и побољшање њихових животних услова у расељењу, што све у великој мери зависи и од коначног решења питања статуса Косова и Метохије.

Миграциони токови из села у град

Убрзана индустријализација земље после Другог светског рата, повећање животног стандарда, промена структуре потрошње и механизација пољопривреде основни су разлози наглог смањивања пољопривредног становништва Србије. Иако је овакав тренд био присутан и у другим земљама, у Србији је трансфер становништва село—град био исувише брз и стихијски проузрокујући бројне поремећаје у старосно-полној структури и демографском развоју аграрне популације. Хронолошки посматрано, пописни подаци показују да је у раздобљу од 1953. до 2011. године број пољопривредног становништва у Србији (без КиМ) смањен са 4.100.000 (66,0%) на 491.500 (6,8%), при чему је највеће апсолутно опадање (за преко милион) забележено седамдесетих година 20. века, а тренд опадања је настављен и у наредном периоду (Републички завод за статистику, 2013а).

Кретање пољопривредног становништва у Србији детерминисали су економски и некономски фактори. Међу економским, најважнију улогу имала је индустријализација земље, али са бројним негативним ефектима. Запостављене су друге привредне гране, а нарочито пољопривреда

јер није било инвестиционих улагања, дохоци пољопривредника су били ниски, тешки услови рада, тржиште пољопривредних производа нестабилно и друго. Некономски фактори су, такође, имали битан утицај на миграције село–град. Бољи социјални и политички статус радничких (а посебно службеничких занимања), више слободног времена, повољнији услови за образовање деце и многи други привлачећи чиниоци нарочито су утицали на професионалну оријентацију младих усмерених углавном на непољопривредна занимања, па се тако процес деаграризације настављао.

Миграције становништва из пољопривреде у непољопривредне делатности није увек значио и промену места боравка, због чега се урбанизација одвијала спорије од деаграризације становништва. Интензивну деаграризацију није пратио исти темпо урбанизације, па се пољопривредно становништво у Србији смањило вишеструко пута више него сеоско (односно становништво неградских, тј. осталих насеља). С друге стране, стопа активности пољопривредне популације имала је узлазни тренд и од шездесетих година знатно је виша од стопе активности укупног становништва. Разлика у овим стопама последица је већег радног ангажовања старијих пољопривредника, као и оних у млађим старосним групама (у којима се иначе непољопривредно становништво још увек школује) због чега је већа искоришћеност радног контингента у пољопривреди (Radivojević, 2006: 223–246).

Миграције из села у град, поред несумњиво позитивних ефеката, имале су за резултат и бројне негативне појаве. Имајући у виду да је у тим пресељењима учествовало млађе радноспособно мушко становништво, то се битно одразило на старосно-полну структуру и проузроковало феминизацију (повећање удела жена) и сенилизацију (повећање удела старијих лица) у пољопривредном становништву, што се рефлектовало и на све друге аспекте развоја пољопривреде (Raduški, 2012: 178–185). Може се рећи да су сенилизација и феминизација становништва практично оставили село без радне снаге, а пољопривреда је постала запостављена привредна делатност (Milosavljević, 2016). Процес деаграризације имао је за непосредну последицу интензивирање процеса демографског старења пољопривредног становништва, чиме је значајно угрожена проста репродукција ове популације. Тако, готово једна трећина (31,1%) је старија од 55 година, а 17,7% од 65 година, док је још лошији старосни састав радне снаге јер је сваки други пољопривредни произвођач старији од 50 година, што све чини ограничавајући фактор развоја пољопривредне делатности. Имајући у виду да су током деведесетих година прошлога века друштвене

и политичке промене појачале миграције село—град, за решавање проблема и заустављање процеса деаграризације неопходне су адекватне мере државе и стварање повољнијих економских услова за развој пољопривреде и живот на селу.

Закључак

Миграције су биле и остале велики покретач етнодемографских и геополитичких промена, а као комплексан феномен уврстиле су се у ред оних друштвених појава које, сходно њиховој политичкој обојености, окупирају ширу научну и друштвену пажњу. Бројни фактори и даље ће узроковати миграције становништва, па је на држави да, имајући у виду све последице различитих миграционих кретања, ефикасно, организовано и доследно спроводи мере у циљу равномерног и стабилног друштвеног развоја Србије.

У оквиру миграција, унутрашње миграције заузимају посебно место јер су од великог утицаја на демографску динамику и чине озбиљан изазов савременим популационим и миграционим политикама. Управљање миграционим токовима представља приоритет и стратешки циљ државне политике Србије и подразумева јасно дефинисану миграциону политику на регионалном и глобалном плану. Организовано и планско управљање подразумева подстицање унутрашњих миграција ради равномерне просторне дистрибуције становништва и спровођење одговарајућих активности које имају за циљ стабилан и одржив свеукупни друштвени развој. Стварање одговарајућег институционалног оквира подразумева усвајање националних стратегија о управљању миграцијама и решавању проблема избеглиштва и интерно расељених лица и формирање посебних тела на свим нивоима власти која ће пратити и спроводити стратешке мере и опредељења, као и унапређивати одговарајућа законска решења у области миграција становништва.

Литература

- Milosavljević, M. (2016). Propast sela kroz prizmu društvenih devijacija. *Srpska politička misao*, 2, 205–229.
- Petrović, R. (1987). *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SsO Srbije.

- Radivojević, B. (2006). Ekonomske strukture stanovništva Srbije. U G. Penev (ur.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (str. 223–246). Beograd: Republički zavod za statistiku, Institut društvenih nauka.
- Radovanović, M. (1989). Ljudske migracije kao komponenta i činilac društveno-istorijskog i geografskog procesa. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 01, 27–36.
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the statistical society of London*, 48(2), 167–235. <http://www.jstor.org/stable/2978181>
- Raduški, N. (2016). Uticaj unutrašnjih migracija na demografski razvitak Srbije. *Socijalna politika*, 2, 43–59.
- Raduški, N. (2012). Migracije selo–grad i negativne implikacije na razvoj poljoprivrede Srbije. U V. Vuković (ur.), *Stanovništvo i razvoj* (str. 178–185). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka.
- Republički zavod za statistiku (2013a). *Popis poljoprivrede 2012. Poljoprivreda u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2013). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji, Migracije, knjiga 9*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Stevanović, R. (2006). Migrantsko stanovništvo Srbije. U G. Penev (ur.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (str. 73–76). Republički zavod za statistiku, Institut društvenih nauka, Društvo demografa Srbije.
- Stevanović, R. (2004). Uticaj izbegličke populacije na demografski rast stanovništva Srbije – popis 2002. U Lj. Mitrović (ur.), *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja* (str. 116–130). Niš: Ekonomski fakultet.
- Stojanović, B. (1990). Doseljavanja u Beograd. *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije* (str. 88–103). Beograd: Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka.
- Frost J. F. (1989). *Fallmerayer revisited, Migration in Balkan History*. Department of History, University of California, Santa Barbara, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade.
- Cvijić, J. (1966). *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, [http://www.internaldisplacement.org/802570-8F004D404D/\(httpPages\)/CC32D8C34EF93C88802570F800517610](http://www.internaldisplacement.org/802570-8F004D404D/(httpPages)/CC32D8C34EF93C88802570F800517610)

PHENOMEN MIGRATION AND POPULATION CHANGES IN SERBIA

By Nada RADUŠKI

ABSTRACT

Migration of population has historically been one of the key phenomena that caused numerous changes in all fields of social life. The stressed differences in regional mobility of population indicate to a causative-consequential connection of migration trends with economic, political, cultural and other factors, then with ethnic traits of nationalities, as well as socio-economic development degree of immigration, i.e. emigration region. Internal migration and its impact on the population development of Serbia in the second half of the 20th century were significant, driven by the rapid socio-economic development and urbanization of the country, causing a completely new spatial distribution of the population. A number of economic and political changes in Serbia are especially affected the population dynamics and amplification of migration from rural to urban areas, leaving rural and underdeveloped areas and concentration of the population in several major urban centers, which has many negative implications for the demographic, economic and political development of the country. Mass transfer of rural population to cities and transition from agricultural to non-agricultural activities has had a series of negative demographic, economic, sociological, cultural and others consequences.

Key words: migration, population development, deagrarization, internally displaced persons, national strategies.

Бојана ПЕРИЋ ПРКОСОВАЧКИ*
Снежана БАБИЋ-КЕКЕЗ
Ана КЕКЕЗ КЉАЈИЋ

Прегледан рад
Примљено: 02. 05. 2019.
Прихваћено: 21. 10. 2019.

ВОЛОНТЕРСКИ АКТИВИЗАМ МЛАДИХ И ЊИХОВ ДОПРИНОС ЛОКАЛНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ¹

Циљ овог рада је да укаже на значај волонтерског активизма младих за развој друштва и за развој личности самог појединца – волонтера. Рад се бави испитивањем мотивације младих за волонтирањем, перцепцијом младих о личном доприносу локалној заједници и друштвено-правном основом волонтерског рада у Србији. Питања за која смо тражили одговоре су зашто смо спремни да волонтирамо, како се уређују добри односи између волонтера, организатора волонтирања и корисника волонтирања и на који начин је законодавац поставио нормативни оквир волонтерског рада у Србији.

Податке смо прикупили у оквиру вредновања реализације међународног волонтерског спортско-еколошког кампа „Кошница пријатељства”, 2017. године, путем квалитативног истраживања.

Подаци указују да млади најчешће као мотив за волонтирање наводе мотиве за задовољење сопствених едукативних потреба и интересовања кроз неформално образовање, док су мотиви који се односе на задовољење потреба других (локалне и шире друштвене заједнице) навођени у мањем броју. Међутим, млади увиђају и истичу значај волонтерског ангажмана и свој допринос корисницима, жалећи што је њихова помоћ краткотрајна и што не могу учинити више. Ово квалитативно истраживање указује на значај и потребу за даљим истраживањима о волонтирању у Републици Србији. Посебно, волонтерски рад смо посматрали из угла младих те тако бисмо могли да иницирамо истраживања о томе како волонтерство утиче на васпитни рад са младима.

Кључне речи: млади, активизам младих, волонтирање, мотивација за волонтирање

* Др Бојана Перић Пркосовачки, Медицински факултет Универзитета у Новом Саду, Медицинска школа „7. април” Нови Сад; др Снежана Бабић-Кекез, Природно-математички факултет Универзитета у Новом Саду; МА Ана Кекез Кљајић, Правни факултет Универзитета у Нишу.

¹ Камп је једна од активности Удружења грађана „Кошница”. Више о кампу и Удружењу на <http://www.kosnica.org>.

Млади као ресурс локалне заједнице

Друштвени и научни интерес за младе у већој се мери јавља након Другог светског рата. Њихова улога у обнови ратом уништених привредних и друштвених ресурса и у модернизацијским и демократизацијским процесима постала је незаобилазна. У развијенијим деловима света појавиле су се различите теорије о младима као специфичној друштвеној групи и спровођена су бројна емпиријска истраживања која су резултирала подацима о том сегменту популације као хетерогеној друштвеној групи.

Адолесценција (лат. *adolescere*, означава раст и сазревање) је дефинисана као прелазни период између детињства и одраслог доба, уз акценат на убрзаном и интензивном расту и променама на физичком и психичком нивоу (Карор-Стануловић, 2007). Адолесценција (Bradley, 1997; Ilišin & Radin, 2007) је период у развоју особе и сматра се као важан извор личног идентитета, али истовремено и непоуздан темељ за стварање колективног (групног) идентитета. Наиме, појединци пролазе кроз различита животна раздобља са свешћу о привременој припадности одређеној узрасној групи која може да отежава развој појединца, али и не мора (Ilišin & Radin, 2007). Аутори указују и на чињеницу да је узраст „занемарена димензија неједнакости”, при чему је реч о специфичном типу стратификације – најмоћнија је средња узрасна група, што значи да су млади и стари у поређењу са средовечном групом становништва у лошијем положају (Ilišin & Radin, 2007).

Ипак, млади су део друштва и представљају нужан ресурс за опстанак и развој. Прелазак од детињства до зрелог доба уз различите друштвене околности – транзиција, трансформација и консолидација друштвеног поретка, процес интеграције младих у друштво означава их као једну од најдинамичнијих друштвених скупина, због чега су интригантан предмет истраживања. Та истраживања нису само занимљива, него и друштвено потребна (Stepanović, 2011).

Термин *млади* последњих година постао је актуелан унутар истраживачке литературе. Уједињене нације су га дефинисале као термин који подразумева сва лица старости од 15. до 24. године (Andevski i sar., 2012). Иако се термини адолесцент и млади у теорији углавном дефинишу стављајући акценат на старосну границу, у пракси тј. свакодневном животу често то није једини параметар који одређује животну раздобље у коме се налази појединац. Критеријуми за прелазак у одрасло доба унутар сваког социјалног контекста се разликују и мењају се током времена, па тако данас за младе унутар нашег региона транзицију у одрасло доба

доживљавају као пролонгирани процес који се дешава између адолесценције и одраслости.

Према ауторима Илишин и Радин (2007), у поређењу друштвеног статуса младих са статусом старијих увиђа се чак маргинализован друштвени положај младих. Савремену омладину карактерише успорено преузимање трајних друштвених улога: од професионалних преко породичних до јавних, односно преузимање одговорности у процесу друштвеног одлучивања. Такво присилно или својевољно изабрано продужавање статуса младе особе последично ограничава могућности за исказивање постојећих иновативних и креативних потенцијала младих и постаје погодно тло за појаву различитих проблема младих и с младима. У том смислу, млади се могу посматрати као друштвени ресурс и као друштвени проблем (Stipanović, 2011).

У постојећим приступима у раду са младима могу се препознати две традиције. Једна која полази од младих као од проблема и друга која полази од младих као ресурса. Приступ младима као делу популације као ресурсу будућности подразумева да их сагледава као представнике пожељне будућности, носиоце доминантних друштвених вредности које се преносе с генерације на генерацију, али и потенцијални извор иновација. Млади су отуда витално друштвено богатство. Млади се препознају као друштвена снага и важан друштвени ресурс садашњости. Другим речима, друштвена важност младих произлази из њихових потенцијала који би требало бити активирани док су млади, без одлагања за будућа времена (Ilišin & Radin, 2007).

Омладински рад, иако се реализује са популацијом младих, разликује се од општијег рада са младима. Омладински рад се може подвести под термин рад са младима, то није случај и обратно и често се ова два термина поистовећују. Разлика између термина последица је њихове сврхе и исхода (Andrašević i sar., 2016; Perić-Prkosovački, 2012; Perić-Prkosovački, 2016). Омладински рад може бити дефинисан кроз реализацију различитих активности које су базиране на слободном времену појединца, неформалном образовању и његовој социо-политичкој одговорности (Perić-Prkosovački, 2016). Активности омладинског рада организују се са младима и за младе које за циљ имају унапређивање услова за лични и друштвени развој младих у складу са њиховим потребама и потребама друштва. Омладински рад се заснива на три принципа: 1) припремање и подстицање младих на активно учешће; 2) подстицање континуираног преиспитивања вредности и уверења младих и 3) промовисање прихватања и разумевања других (Andrašević i sar., 2016).

Волонтирање у Србији – правни оквир

Волонтирање је израз добре воље појединца или групе усмерен ка колективном развоју и друштвеном добру. Волонтерски рад подразумева да појединац или група поклања своје време, знање, вештине и способности у корист целе заједнице, не очекујући заузврат никакву материјалну добит (Andrašević i sar., 2016). Волонтерски рад је слободно бирана активност која је вођена унутрашњом мотивацијом и одвија се у слободно време. Већина волонтера волонтерски рад чак посматра као врсту рекреације (Miller et al., 2005).

Савремено друштво испољава велики интерес за волонтерски рад који представља важан фактор друштвеног и економског развоја, стога све већи број држава подстиче његов развој различитим мерама. Имајући у виду наведено, наша земља је подржала креирање правног оквира волонтерског рада, па је Закон о волонтирању донет 2010. године (Службени гласник РС, бр. 36/2010). Његовим доношењем правно су уређени односи између волонтера, организатора волонтирања и корисника волонтирања. Одредбе Закона примењују се на краткорочно, као и на дугорочно волонтирање које траје дуже од 10 часова недељно, најмање три месеца без прекида. Приликом креирања нормативног оквира законодавац се водио начелима заштите корисника волонтирања, заштите омладине и забране злоупотребе волонтирања.

Закон дефинише волонтирање као организовано добровољно пружање услуге или обављање активности од општег интереса, за опште добро или добро друго лица, без исплате новчане накнаде или потраживања друге имовинске користи (Закон о волонтирању, Службени гласник РС, бр. 36, 2010, чл. 2). Волонтер може бити домаће или страни физичко лице, а корисник волонтирања физичко лице, правно лице чији циљ није стицање добити или организатор волонтирања чији основни циљ није стицање добити (Закон о волонтирању, Службени гласник РС, бр. 36, 2010, чл. 4). Како су најчешће главни актери волонтерских активности млади, Закон је прописао да волонтирање може обављати лице које има најмање 15 година живота, уз сагласност родитеља или старатеља, а лице млађе од 15 година живота може бити укључено у обављање васпитно-образовних волонтерских активности, у складу са прописима и ратификованим међународним конвенцијама (Закон о волонтирању, Службени гласник РС, бр. 36, 2010, чл. 11). Волонтирање се обавља на основу уговора о волонтирању, који закључују организатор волонтирања и волонтер (Закон о волонтирању, Службени

гласник РС, бр. 36, 2010, чл. 15). Прописана је и садржина уговора и начин његовог престанка.

Увиђајући значај промовисања ових активности, законодавац је чланом 5. Закона утврдио промоцију волонтирања као активност од интереса за Републику Србију, односно активност од јавног интереса. Циљеви промоције су активно укључивање грађана у друштвене процесе, развој хуманијег и равноправнијег демократског друштва једнаких могућности и побољшање живота грађана.

Волонтерски рад младих

„У младости учење добија другачију димензију: одрасли више не уче младе о смислу живота већ млади, путем својих акција, говоре одраслима о животу да ли је обећање као што је приказано. Млади носе у себи моћ да путем реформе и побуне потврде обећано или обнове и регенеришу, не поричући оно што је труло.”

Erikson (Kirshner, 2007)

Волонтерски рад се често спомиње у контексту јаког утицаја на промене унутар друштвене заједнице и представља веома важан фактор унутар развоја сваког друштва. Волонтерски рад нема јединствену дефиницију, али се могу издвојити неке од кључних карактеристика волонтерства. Он се може дефинисати кроз основне карактеристике као што су: добровољни рад, непрофитна и неплаћена активност, која за циљ има добробит целог друштва, заједнице или појединца. Будући да се волонтерски рад често дефинише и кроз карактеристике као што су „давање слободног времена”, „подразумева ентузијазам и енергију усмерену на решавање проблема локалне заједнице и друштва у целини” (Begović, 2006). Имајући у виду ове карактеристике, управо су млади они који најчешће бивају главни актери волонтерских активности.

Млади, дакле, могу да представљају круцијалан ресурс за сповођење друштвених промена кроз активно и конструктивно волонтерско ангажовање унутар заједнице.

Активизам младих подразумева планирано деловање да би се постигли социјални или политички циљеви. Социјално оријентисан активизам младих изводи се кроз активности које за циљ имају подизање свести и

стимулисање промена унутар локалне заједнице, промена које ће утицати на побољшање услова живота, посебно маргиналних група и угрожених појединаца. Кроз учење у волонтерским активностима млади развијају осећај одговорности за заједницу и осећају вишеструке вредности, као што су толеранција, солидарност, осећај заједништва, равноправности и сл.

Осим добробити других, волонтерски рад подразумева и богато искуство учења и стицања увида, нових знања и компетенција и код самих волонтера. На основу анализе иницијалних мотива волонтера постоји 5 модела волонтерског рада: 1) волонтерски рад оријентисан ка личном развоју и стицању компетенција (енгл. *volunteer motivation model*); 2) волонтерски рад заснован на личним ставовима и вредностима (енгл. *values and attitude model*); 3) волонтерски рад оријентисан ка улози коју имамо у друштву и увиђамо сличност са одређеном друштвеном групом, те волонтирамо како би побољшали положај те групе (енгл. *role-identity model*); 4) волонтерски рад заснован на особинама наше личности и нашим компетенцијама (енгл. *the volunteer personality model*); 5) модел волонтерског рада који обухвата личност у целини и подстиче целокупно добро стање особе (енгл. *well-being model*) (Thoits & Hewitt, 2001).

Волонтерски рад може обухватати различите домене активности: брига за друге људе (нпр. рад са децом, особама са потешкоћама и сметњама у развоју, са немоћним и старијим, са особама из рањивих група), социјални рад (нпр. рад у здравственим установама и установама за социјални рад), заштита животне средине и подизање еколошке свести, рад у оквиру културе, итд. Сваки од послова у овим доменима може се такође разликовати (нпр. рад у организацији, администрацији, рад на терену, активистички послови, итд). Међутим, за сваки од волонтерског деловања у неком од ових домена заједничко је да подразумева активност која се обавља слободним избором и вољом, без стицања профита, чији је крајњи циљ општа и специфична добробит заједнице (Begović, 2006).

Када је реч о омладинском волонтерском активизму, може се издвојити специфична карактеристика омладинског активизма, а то је приступ заједничког рада (енгл. *collective focus*). Учесници омладинског активизма/ активисти имају потребу да из позиције „шта ја могу сам/а” пређу у позицију „шта ми можемо заједно” (Kirshner, 2007). Млади уче како да раде заједно и ефикасно реше неки од проблема унутар друштвене заједнице. Омладински активизам креира окружење погодно за учење и развој младе особе. Интеракцијом у социјалном окружењу млади добијају прилику да уче из аутентичног искуства, који показују значај академских вештина у свакодневном животу уз менторство вршњака или одраслих. Преузи-

мањем одговорности за своје поступке у току решавања проблема заједнице млади имају осећај припадности, корисности и активног учешћа.

Мотивација за волонтирањем

Волонтери играју највећу улогу у реализацији пројеката организација цивилног друштва. Могли бисмо рећи да готово не постоји активност организација цивилног сектора која је реализована без учешћа волонтера. Како је волонтерски рад заснован на доброј вољи, један од најважнијих фактора при окупљању и задржавању волонтера је њихова мотивација (Esmond & Dunlop, 2004).

Имајући у виду основне мотиве за укључивање волонтера у рад организација или институција, неопходно је утврдити који су то фактори који подстичу мотивацију и шта су очекивања те особе. Сазнање о личној мотивацији особе која се пријавила да волонтира помаже нам да пронађемо адекватан ангажман, откријемо који низ поступака ће нам помоћи да задржимо волонтера и шта је најбоља награда за ту особу, њено време и рад који су уложени у организацију. Постоје бројни алати који се лако могу прилагодити организацији и који се користе у сврхе упаривања волонтера са одговарајућом волонтерском позицијом (Perić Prkosovački, 2009).

Дакле, ефикасно и ефективно ангажовање волонтера подразумева успостављање доброг волонтерског менаџмента, а један део волонтерског менаџмента бави се очувањем и одржавањем мотивације волонтера. Према елементима волонтерског менаџмента, укључивање волонтера изискује остваривање квалитетне комуникације између волонтера и руководства, учешће волонтера у доношењу одлука, посвећивање пажње потребама волонтера, менторство, едукацију, праћење успешности и награђивање волонтера. Уколико се не обезбеди такво окружење за волонтерски ангажман, може доћи до демотивисаности, па чак и до сагоревања волонтера, који у том случају неквалитетно обавља свој посао, губи интерес за даљи ангажман или потпуно напушта волонтерску позицију (Perić Prkosovački, Prkosovački, 2017).

Мотиви за волонтирањем могу се сврстати у две основне категорије: мотиви у вези са задовољењем основних сопствених потреба и мотиви усмерени ка другим члановима заједнице (Omoto & Snyder, 2002).

Прва група мотива су такозвани мотиви везани за самофокусирање. Ова група мотива представља лични ангажман волонтера са циљем упознавања нових људи, стицање нових пријатељстава, испуњавање потребе за подршком и разумевањем, потребе за прихватањем и припадањем, испуњавање слободног времена, потреба да се искажу лична уверења и вредности. Такође, ту може бити и жеља за исказивањем постојећих знања и вештина, као и стицање нових компетенција, затим могућност добијања препоруке за будуће послове. Дакле, мотив за волонтерски рад појединца може бити и усмерен ка циљу свог личног и професионалног развоја.

Мотиви окренути ка другима могу бити жеља за помагањем, жеља за личним доприносом решавања проблема унутар заједнице и доприноса развоју друштва, те подршка позитивним променама унутар друштвене заједнице. Често се истиче да је жеља да се помогне другима приликом волонтирања јача од личног интереса волонтера, мада то не мора увек бити случај. Поред жеље за доприносом друштвеној заједници, један од мотива може бити и осећај дуга према друштву.

Анализа разлога због којих се људи одлучују на волонтирање и увид у друштвене и личне психолошке потребе, постављене циљеве, њихове планове и мотиве дефинише функционални приступ у раду са волонтерима (Esmond & Dunlop, 2004).

Насупрот функционалном приступу у раду волонтера истиче се процес сагоревања волонтера као последица неефикасног вођења волонтерског рада. Сагоревање волонтера или губитак мотивације манифестује се кроз смањену енергију у раду, повећану неефикасност, напетост, умор, раздражљивост и циничан став према раду. Ово стање је први запазио Фројдербергер код волонтера који су помагали бескућницима и зависницима од психоактивних супстанци (Роров *i sag.*, 2015). Он је приметио да неки од волонтера после одређеног времена испољавају знаке губитка мотивације, смањење посвећености и емоционалне исцрпљености и први пут дефинисао ову појаву као сагоревање волонтера.

Емоционална исцрпљеност представља реакцију организма на стрес, описује се као континуирано „трошење” индивидуе и карактерише се нерасположењем. Деперсонализација се карактерише циничним ставом и доживљајем отуђености од људи током волонтерског или радног ангажовања. Умањено постигнуће се огледа у виду негативне евалуације личних компетенција и продуктивности, као и у доживљају смањене самоефикасности.

Ипак, поставља се питање, зашто се код појединих људи, запослених или волонтера у истој струци, који обављају свој посао под истим околностима, јавља изгарање, а код других се не запајају такви симптоми. Неминовно се намеће одговор којег се велики број истраживача држи, да, поред природе посла, особине личности волонтера играју важну улогу. Такође, карактеристике волонтерске позиције које се односе на оптерећеност обимом посла и дужином радног ангажовања, као и на лоше међуљудске односе и недостатак подршке колега (Esmond & Dunlop, 2004; Popov i sar., 2015).

Како у волонтерском менаџменту веома значајну улогу чини управо мотивисање и задржавање волонтера у организацији, за успешан процес неопходно је идентификовати потребе волонтера и стално пратити задовољење потреба и настале промене. Да бисмо идентификовали потребе волонтера неопходно је знати шта је волонтере мотивисало на волонтерски рад.

Претпоставке особа које раде са волонтерима о мотивационим факторима за волонтирање могу се значајно разликовати од онога што је реална ситуација, тј. истинска мотивација волонтера, тако да је изузетно значајно да пратимо развојни процес волонтерског рада у организацији или институцији кроз елементе ефикасног волонтерског менаџмента.

Аутори једног од истраживања о волонтерском раду, Басел и Форбс, развили су модел „*Četiri W – šta, gde, zašto, ko*” (енгл. *Four W – What, Where, Why, Who*). Према овом истраживању, волонтери волонтирају у најразличитијим облицима рада, организацијама и улогама. Волонтери се посматрају као једна велика хетерогена група: има их свих узраста и различитог порекла са различитим искуствима и вештинама (Bussell & Forbes, 2002). Жеља да се помогне другима је најчешће разлог за волонтирање. Несумњиво је тачно да многи волонтери наводе да мотив волонтирања може да буде корисно искуство или да задовољи значајне личне социјалне и психолошке циљеве, али алтруистички мотив има тенденцију да превазиђе егоцентричне мотиве. У табели 1 представљени су Елементи волонтирања (енгл. *Four Ws of volunteering*), где су аутори навели шта волонтери раде (улога, начин укључености), место волонтирања, личне карактеристике волонтера и мотивацију (Bussell & Forbes, 2002).

Табела 1. Елементи волонтирања (Bussell & Forbes, 2002)

Елементи волонтирања			
Шта?	Где?	Ко?	Зашто?
<p>дефиниција</p> <p>Члан/волонтер/појединац, осећај припадности, различити фокуси волонтирања, пружање услуга, кампање, прва помоћ, „недобровољно” волонтирање, корпоративно волонтирање.</p>	<p>контекст</p> <p>Сервиси за помоћ људима, уметност и култура, религија, рад са младима, образовање, здравље, индустрија, производња, продаја, међусобна подршка, пружање услуга, кампање/управљање волонтерским кадровима, волонтерски менаџмент.</p>	<p>карактеристике волонтера</p> <p>Старост, пол, ниво образовања, ниво личног дохотка, социо-економски статус, радни статус, начин живота, фаза у животном добу, породично порекло.</p>	<p>мотивација</p> <p>Начин укључивања –позиви (пријатељи/ укључивање породице), слика о волонтерском раду у заједници, корпоративно волонтирање (порад профита и продуктивности), волонтирање у организацији (умрежавање, иновације, друштвена одговорност, алтруизам, заједнички интереси и систем вредности, социјални контакти, корисно утрошено слободно време, развој вештина, напредак у каријери, могућности путовања, верска уверење.</p>

Без обзира на мотиве који подстичу индивидуу на укључивање у волонтерски рад, било да је то рад због личних интереса и користи по свој лични развој, или окренутост ка задовољењу потреба других, резултат би требало да води до заједничког алтруистичног циља заједнице, те сами извори разлога који покрећу активности нису пресудни за крајњи циљ коме тежимо као друштво.

Методолошки оквир

Циљ овог квалитативног истраживања је да се утврде мотиви младих за укључивање у волонтерски рад како би унапредили васпитни рад са младима и указали на друштвени значај волонтирања. Конкретни задаци били су:

1. селектовати питања у оквиру вредновања кампа која се односе на мотивацију за волонтирањем,
2. систематизовати одговоре у категорије према прилагођеном моделу “Four W”.

Поступак прикупљања и обраде података

Подаци су прикупљени током јула 2017. године, у Бегечу, током међународног волонтерског спортско-еколошког кампа „Кошница пријатељства”.

Камп „Кошница пријатељства” првенствено је намењен деци без родитељског старања, као и за децу из социјално угрожених породица. Овај камп за циљ има усвајање и развијање здравих стилова живота, социјалних вештина, те позитиван утицај на физичко и психосоцијално благостање деце и на њихову оптималну интеграцију у друштвену заједницу.

Подаци су прикупљени током две радионице са младима током евалуације кампа у виду фокус-групе. Млади су током неформалне групне дискусије одговарали на одређена питања којима су дали повратну информацију о појединим аспектима који су релевантни за евалуацију, дакле о целокупном доживљају кампа, његовој ефикасности, својој мотивацији и ангажману, осећањима и расположењима током кампа, обесхрабрујућим моментима и свом доприносу. У евалуацији је учествовало укупно 46 волонтера, са различитих локалних подручја (не само из Србије већ и из других држава: из Шпаније, Француске, Русије, Грчке, Словачке, Словеније, Босне и Херцеговине).

Резултати истраживања

Прикупљени квалитативни подаци, одговори учесника, систематизовани су и на основу својих карактеристика смештени у одређене категорије. Категорије су: 1) мотиви оријентисани на сопствену личност; 2) мотиви оријентисани на друге; 3) остали мотиви (Табела 2).

Табела 2. Мотивација за учешће на кампу

Мотиви оријентисани на сопствену личност	Мотиви оријентисани на друге	Остали мотиви
Стицање новог искуства	Рад и помоћ деци са различитим условима за раст и развој	Љубав према природи
Стицање нових контаката (пријатеља)	Жеља за јачањем локалне заједнице	Љубав према камповању
Стицање нових знања и вештина	Допринос волонтеризму унутар друге друштвене заједнице (у другој земљи)	
Знатижеља	Подршка деци (учесницима кампа)	
Жеља за учешћем у интеркултуралној размени		
Активан одмор		
Лично оснаживање		
Издазак из сигурне зоне		
Жеља за посетом Србије, упознавањем њене традиције и културног наслеђа		
Учење и усавршавање језика (енглеског и српског)		

У одговорима младих доминантно су заступљени одговори који указују на мотиве за задовољење личних потреба и интересовања, усмерених на лични раст и развој. Мотиви усмерени на друге, те одговори који

упућују на жељу за помоћ другима, као и жеља за доприносом и решавању проблема унутар локалне и друштвене заједнице су мање фреквентно заступљени. Дакле, млади су преваходно усмерени на мотиве личног развоја, а затим на мотиве решавања конкретних друштвених проблема, те усмерености на њихово решавање и активно утицање на друштвени раст и развој.

Млади увиђају значај свог ангажовања у помоћи и подршци другима, они перципирају себе као неког ко је покретач и реализатор позитивних промена код популације која је корисник активности у којима учествују (конкретно у овом случају код деце без родитељског старања). Њихови одговори приказани су у Табели 3.

Табела 3. Субјективни утисак волонтера о личном доприносу кампу

Лични допринос кампу:
• Помоћ и подршка деци током активности
• Морална подршка деци
• Креирање лепих успомена (деци- учесницима кампа)
• Реализација радионица и осталих активности током кампа
• Ширење толеранције и осмеха
• Психолошка подршка (саветодавни рад)
• Интеркултурални преводаца различитих група учесника

Такође, млади су приликом дискусије износили обесхрабрујуће ситуације које су утицале на њихове мотиве. Они су, између осталог, наводили да су се често осећали беспомоћно, схвативши да је њихова помоћ само краткотрајна и да не могу да утичу и нешто учине поводом свакодневних проблема са којима се деца без родитељског старања сусрећу.

Дискусија

Један од доминантних одговора указује на мотиве за задовољење личних потреба и интересовања, усмерених на лични раст и развој сугерише управо потребу младих за стицањем вештина у оквиру професионалне улоге. Акционим истраживањем односа између активног учешћа,

неформалног учења и мотивације младих, аутори су направили разлику две кључне димензије: структурални ресурси и могућности (образовање, социјално-економска позадина, породична подршка, пол, етничко порекло) и степен личног ангажовања, тј. мотивацију појединаца за активно учење (du Bois-Reymond et al. 2002). У нашем истраживању потврђује се повезаност ове две димензије јер млади се сусрећу са отежаним уласком у свет рада и недостатком радног искуства, што води смањењу шанси за стицањем знања и вештина потребних за касније стално запослење.

Подаци који су добијени у Табели 2 указују на мотиве оријентисане на себе и истичу се стицање различитих искустава, знања и вештина, те ниска мобилност младих. Млади, дакле, кроз волонтерски рад допуњују своје знање, вештине и искуство у циљу развоја професионалне улоге. Волонтери увиђају значај своје волонтерске улоге посматрајући је кроз призму драгоценог искуства које ће им помоћи да стекну неопходна искуства и развију своје вештине, добију препоруке, чиме ће утицати на своју интеграцију у тржиште рада и могућност лакшег запошљавања у будућности.

Имајући у виду споменути социо-економски контекст живота младих у Србији, волонтерске активности младих имају круцијалан значај јер представљају прилику да млади изаберу и партиципирају у структурираним активностима на основу личних интересовања и задовоље своје психолошке потребе и тиме утичу на свој развој. Личне и међуљудске вештине – такозване „меке вештине”/енгл. *soft skills* – такође су потребне да надопуњују професионалне вештине и стручност и постану суштински део личности појединца. Један од начина стицања меких вештина је путем волонтирања.

Резултати претходних истраживања показују да волонтирањем млади развијају вештине везане за своју будућу професионалну каријеру. Аутор Касанзинова (Khasanzyanova, 2017) уопштава да се „непрофесионалне” активности, као што је волонтирање, могу активно укључити у процес учења, чинећи њихово свеукупно искуство образовања активнијим, угоднијим и релевантнијим. У свом истраживању саопштава да је учење кроз рад најважнији фактор у стицању меких вештина. Подаци добијени у евалуацији у оквиру нашег рада потврђују став претходно поменутог аутора. Активни одмор, нова искуства, нови контакти, лично оснаживање и знатижеља показују добит у личном и професионалном развоју на пољу меких вештина (Khasanzyanova, 2017).

Осим на задовољење својих потреба, према нашим подацима, млади одговарају на потребе локалне заједнице и учествују у решавању проблема

помажући општој добробити свих чланова локалне заједнице. Дакле, помоћ и подршка деци током активности, ширење толеранције и осмеха, креирање лепих усмена учесницима кампа у контексту актуелног проблема локалне заједнице млади су препознали као своје ангажовање у остваривање заједничког интереса. Према ауторима Деспотовић и Поповић (2004), већ је познато да путем ангажовања млади активни људи повећавају вредност људског капитала и могућност одрживог социо-економског развоја земље. Повећавају инклузију и међугенерациску солидарност, квалитет живота, развој демократије, интеркултуралности.

Допринос волонтерског рада унутар друге друштвене заједнице (у другој земљи) и димензија интеркултурализма је важан аспект кампа. Волонтери који су дошли из других земаља навели су своје мотиве који су углавном у правцу упознавања других култура, народа и језика. Упознавање језика и сналажења у другом окружењу опет доминира, те сматрамо да јачање личних компетенција доминира и код иностраних волонтера.

Закључак

Током анализе података сагледавамо да млади виде волонтирање као начин развијања личних компетенција и професионалног напретка кроз стицање неке врсте радног искуства. Волонтерске активности, дакле, представљају могућност за стицањем практичног знања, које су унутар система формалног образовања често маргинализована. Неформално образовање и ангажмани у активностима неформалног образовања у биографији младих представљају значајан извор стечених знања, вештина и способности. С тим у вези сматрамо да је неопходно да организације које имају потребе за ангажовањем волонтера развију квалитетне волонтерске програме, где ће улога волонтера бити формирана на начин да задовољи и личне потребе волонтера, али и потребе крајњих корисника предузетих активности. Тако млади врше фацилитацију у различитим аспектима личног развоја, како социо-емотивног, тако и професионалног, развијајући самосталност, самопоуздање, одлучност, преузимајући улогу проактивне младе особе која доноси позитивне промене на индивидуалном и на ширем социјалном нивоу. Ту можемо да препознамо и унутрашњу мотивацију младих за омладинским активизмом.

Својом активношћу млади доприносе разрешавању проблема локалне заједнице и кроз анализу добијених података увиђају се алтруистички мотиви младих да пруже подршку и помоћ другима. Стога, можемо рећи

да у прилог већој фокусираности младих на мотиве укључивања у волонтерски рад због личне добити иде и ангажовање зарад шире добробити.

Закључујемо да ангажмани волонтера на пословима који су прилагођени њиховим интересовањима, способностима и могућностима, јасан опис посла, укључујући и циљеве, очекиване резултате, одговорности, квалификације и одговорности волонтера доприносе развијању волонтерских програма и имају јавну примену. Другим речима, волонтери су ресурс неопходан за успешан рад сваке организације и институције, а признавање и уважавање волонтерског рада шанса је да волонтери расту и развијају се. На тај начин креира се позитивно, изазовно и друштвено вредносно волонтерско искуство.

Литература

- Andevski M., Gajić, O. i Budić, S. (2012). *Omladinski rad u potrazi za identitetom*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihajlo Palov”.
- Andrašević, I., Bulat, M., Volf, I., Kalaba, V., Milutinović, J., Prkosovački, V. i Hadrik, N. (2016). *Rečnik omladinske politike*. Novi Sad: NAPOR.
- Begović, H. (2006). *O volontiranju i volonterima/kama*. Zagreb: Volonterski centar Zagreb.
- Bussell H. & Forbes, D. (2002). Understanding the volunteer market: The what, where, who and why of volunteering. *International Journal of Non-profit and Voluntary Sector Marketing*, 7(3), 244–257.
- Despotović, M. i Popović, K. (2014). Strategije obrazovanja odraslih u Srbiji – želje, potrebe, mogućnosti i rezultati. U: B. Knežić, A. Pejatović, Z. Milošević (ur.), *MODELI procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja odraslih u Srbiji*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju. 47–68.
- du Bois-Reymond, M., Plug, W., Stauber, B., Pohl, A., & Walther, A. (2002). *How to avoid cooling out? Experiences of young people in their transitions to work across Europe*. Tübingen: Institut für Regionale Innovation und Sozialforschung.
- Esmond, J., & Dunlop, P. (2004). *Developing the Volunteer Motivation Inventory to Assess the Underlying Motivational Drives of Volunteers in Western Australia*. Pert: CLAN WA Inc.
- Ignjatović, S. (2009). Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju. *Stanovništvo*, 47(1), 7–22. doi:10.2298/STNV0901007I

- Ilišin, V., & Radin, F. (2007). *Mladi – problem ili resursi*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Kapor-Stanulović, N. (2007). *Na putu ka odraslosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Kirshner, B. (2007). Youth Activism as a Context for Learning and Development. *American Behavioral Scientist*, 51(3), 367–379.
- Khasanzyanova, A. (2017). How volunteering helps students to develop soft skills. *Int Rev Educ*, 63: 363. doi: 10.1007/s11159-017-9645-2.
- Miller, K. D., Schleien, S. J., Brooke, P., Frisoli, A. M., & Brooks W. T. (2005). Community for all: the therapeutic recreation practitioner's role in inclusive volunteering. *Therapeutic Recreation Journal*, 39(1), 18–31.
- Omoto, A. M., & Snyder, M. (2002). Considerations of Community The Context and Process of Volunteerism. *American Behavioral Scientist*, 45(5), 846–67.
- Perić Prkosovački, B. (2009). *Volonterski menadžment*. Novi Sad: Volonterski centar Vojvodine.
- Perić Prkosovački, B. (2012). Omladinski rad kao poseban koncept aktivnosti sa mladima u lokalnoj zajednici. *Socijalna misao*, 74(2), 25–36.
- Perić Prkosovački, B. (2016). *Evaluacija primene edukativnih radionica kao metodičkog modela u nastavi srednje škole* (doktorska disertacija). Filozofski fakultet: Novi Sad.
- Perić Prkosovački, B. i Prkosovački, V. (2017). *Volonteri pomeraju granice, od A do Š o volontiranju*. Zaječar: Timočki omladinski centar. Dostupno na: <http://4volunteering.org/wp-content/uploads/2018/03/AtoZ-Final.compressed.pdf>. Retrived April, 23th, 2019.
- Popov, S., Latovljević, M. i Nedić, A. (2015). Sindrom izgaranja kod zdravstvenih i prosvetnih radnika: Uloga situacionih i individualnih faktora. *Psihološka istraživanja*, Vol. XVIII (1) 2015, 5–22.
- Stepanović, I. (2011). Mladi i zabava – ima li mesta za zabrinutost. *Engrami*, 33(4), 33–46.
- Study on Volunteering in the European Union, (2010). Final Report, *ec.europa.eu/citizenship/pdf/doc1018_en.pdf*. Retrieved September, 28th 2018.
- Thoits, P. A., & Hewitt, L. N. (2001). Volunteer Work and Well-Being. *Journal of Health and Social Behavior*, Vol 42, (June), 115–131.
- Закон о волонтирању (2010). Службени гласник РС, бр. 36.

VOLUNTARY ACTIVISM OF YOUNG PEOPLE AND THEIR CONTRIBUTIONS TO THE LOCAL COMMUNITY

By Bojana PERIC PRKOSOVACKI, Snezana Babic-Kekez,
Ana KEKEZ KLJAJIC

ABSTRACT

The aim of this paper is to highlight the importance of voluntary youth activism for social development and for the development of individual personality of volunteers – the volunteers. The paper examines motivation of young people for volunteering, their perception about personal contribution to the local community and the social and legal basis of volunteer work in Serbia. The questions that we asked are why we went to be volunteer, how to set up good relationship between volunteers, volunteer organizers and volunteering beneficiaries and how the legislator set the normative framework of volunteer work in Serbia.

We collected data during the evaluation of the International volunteer sports and ecological camp “Friendship Be Hive” in 2017 through qualitative research. The data indicate that young people, most often as a motive for volunteering, define motives for satisfying their own needs and interests in non-formal education, while motives related to meeting the needs of others (local and wider community) are less often referred to. However, young people see and emphasize the importance of volunteer engagement and their contribution to users, complaining that their help is short-lived and that they can not do more. This qualitative research indicates the importance and the need for further research on volunteering in the Republic of Serbia. In particular, we looked at the volunteer work from the perspective of young people, and so we showed how volunteering affects the educational work with young people.

Key words: youth, youth activism, volunteering, motivation for volunteering.

Јасмина МИЛОШЕВИЋ*
Јасмина ТОДОРОВИЋ**
Оливера ОСТОЈИЋ***

Прегледан рад
Примљено: 01. 11. 2019.
Прихваћено: 06. 11. 2019.

ПРАВА ДЕЦЕ НА СВЕОБУХВАТНУ ЗДРАВСТВЕНУ ЗАШТИТУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

У савременом друштву, брига о здрављу деце и младих, као и остваривање права на здравствену заштиту нормативно су уређена и призната међународним законима. Конвенција УН о правима детета, која постоји 30 година, најважнији је документ из области права детета, представља систематизацију свих дечијих права и има несагледиви значај за конституисање, гарантовање и поштовање права деце. Свако дете има право на највиши могући стандард здравља и свеобухватну здравствену заштиту. Законским изменама унапређено је и право детета на изражавање мишљења и приватност у области здравствене заштите, укључујући и одређена права деце са навршених 15 година, која су у потпуности у складу са стандардима из области права детета да здравствена заштита буде „по мери сваког детета”, уз побољшање квалитета живота.

Кључне речи: права деце, здравствена заштита, индивидуални приступ

Увод

На међународном и националном плану Конвенција о правима детета је моћан инструмент за деловање у области права детета као субјекта правне заштите и носиоца права на заштиту, и представља оквир за

* КБЦ „Др Драгиша Мишовић–Дедиње”, Болница за дечије плућне болести и ТБЦ, Београд.

** *Sanus habitus*, Београд.

*** КБЦ „Др Драгиша Мишовић–Дедиње”, Болница за дечије плућне болести и ТБЦ, Београд.

унапређење и остваривање дечијих права. Конвенција садржи каталог права детета која су међусобно повезана и заснована на основним принципима – право на живот, опстанак и развој, најбољи интерес детета, право на партиципацију и право на недискриминацију (Vučković-Šahović, 2011).

Конвенција о правима детета усвојена је пре 30 година, 20. новембра 1989. године, ратификована је од стране 196 држава, међу којима је и наша. Састоји се из 54 члана којима се јасно дефинишу различите врсте права, поимање детета и његовог положаја у друштву (Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90). Ратификацијом Конвенције Уједињених нација о правима детета наша држава се обавезала да предузме мере за спречавање и заштиту деце од свих облика насиља (Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90; Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 4/96, 2/97).

Циљ истраживања

Циљ овог рада је да се анализирају и прикажу најновија сазнања и специфичности у области права деце на здравствену заштиту у Републици Србији која могу бити релевантна за креирање и примену одговарајућих програма за унапређење права деце. Поред тога, дат је осврт на значај здравствене едукације и активног учешћа деце и младих у свеобухватној здравственој заштити.

Методологија

Метод анализе коришћен је за истраживање важећих законских прописа и праксе у области права деце на здравствену заштиту у Републици Србији и земаља чији здравствени системи постижу најбоље резултате у овој области. Сублимирање ставова и закључака на основу бројних извора информација (домаћа и страна литература, многобројни стручни радови и монографије, пројекти, студије, часописи, закони и други извори са интернета) обезбеђено је *Desk research* методом.

Међународни оквир

Право детета на уживање у највишем достигнутом здравственом стандарду је релевантно и односи се на широк спектар здравствених проблема деце, здравствених система и различитих контекста који постоје у различитим земљама и регионима. Остваривање права детета на највиши стандард здравља подразумева и нове процедуре комуникације креатора политика, имплементатора програма и активиста, укључујући родитеље и децу (Elia, 2014).

У државама чланицама Савета Европе деца имају право да уживају читав дијапазон људских права у која спадају цивилна, политичка, економска, социјална и културна права. Деца су заштићена Европском конвенцијом о људским правима, Конвенцијом Уједињених нација о правима детета и другим међународним инструментима људских права. У Стратегији Савета Европе о правима детета за период 2016–2021. године утврђене су обавезе Савета Европе и држава чланица које настоји да обухвати све категорије људских права, које би биле примењиве за свако дете (Council of Europe, Committee of Ministers, 2016). Рад Савета Европе на примени права детета заснива се на Конвенцији УН о правима детета и садржи четири општа начела: недискриминација (члан 2), најбољи интерес детета (члан 3), право на живот, опстанак и развој (члан 6) и право детета да буде саслушано (члан 12). У Стратегији Савета Европе о правима детета (2016–2021) (Council of Europe, Committee of Ministers, 2016) наводи се да је нарушавање здравља веома повезано са насиљем, а здравствени радници чине највеће и најбоље образоване групе у цивилном друштву и поштовани су чланови заједнице.

Међународна истраживања

Многобројне анализе података из међународних истраживања, које су прикупиле СЗО, УНИЦЕФ и друге међународне организације, указују да доступност и квалитет здравствене заштите деце имају велики утицај на њихов правилан развој. Праведност у здрављу и испуњење дечијих права може се постићи преко редефинисања улоге деце и нове равнотеже у којој превладавају нове одреднице здравља, посебно оне које се односе на понашање, смањење ризика, промоцију здравља и здравих навика, ментално здравље и хроничне болести (Waterston & Goldhagen, 2006). Интердисциплинарно тражење решења и интензивнија обука комуника-

цијских вештина у професионалном раду са болесном децом је најбољи интерес сваког детета (Streuli, Michel & Vayena, 2011).

Истраживања о примени дечијих права на приступ здравственој заштити и основним здравственим услугама у Јужној Африци средином 2014. године показала су да деца чине 34% укупног становништва, односно да од укупне популације Јужне Африке процењене на 53.700.000 људи, 18.500.000 била су деца испод 18 година. У сиромаштву живи 63% деце, а корелације између сиромаштва и здравља су добро познате. Здравствене услуге су бесплатне само за одређене категорије унутар групе деце, не постоје свеобухватно обезбеђена дечија права на здравље и здравствену заштиту (Buchner-Eveleigh, 2016).

У Санкт Петербургу, број жалби због кршења права деце на здравствену и медицинску заштиту упућених Поверенику годишње расте: у 2014. години примљено је 142 жалбе, што је износило 4,2% од укупног броја жалби (у 2013. години – 100 жалби, у 2012. години – 88 жалби). Задачи заштите здравља и креирање здравог стила живљења, у складу са Програмом за развој здравствене заштите у Санкт Петербургу до 2020. године и усвојеним наредбом Владе Санкт Петербурга из 2013. године, усмерени су на спречавање развоја болести, преране смртности и инвалидности кроз спровођење превентивних мера и култура здравог начина живота (Јурьевна Агапитова, 2015).

Индија је потписница Конвенције УН о дечијим правима, али опредељена средства за решавање здравствених проблема нису довољна. Смртност деце је велика, неухрањеност и сиромаштво значајно утичу на њихово здравствено стање, а остваривање права детета је на веома ниском нивоу без обзира што је Влада Индије предузела одређене активности. Индијска Академија за педијатрију (ИАП), осим што подржава развој квалитета и специјалности, мора да подстиче укључивање дечијих права, једнакости и недискриминације у клиничкој пракси и сарађује са другим организацијама на националном и међународном нивоу (Srivastava, 2015).

Током прве деценије 21. века здравствени радници Велике Британије су из Министарства здравља добили инструкције о активном учествовању деце у процесу лечења смисленим доношењем одлука о здрављу и благостању. Претрагом литературе утврђено је 25 емпиријских истраживања, чији су се циљеви односили на критичко истраживање литературе о учешћу деце и младих испод 18 година старости у доношењу одлука која се тичу њихове здравствене заштите. Резултат је био недостатак доказа о учешћу деце и младих људи у активном одлучивању. Нова истраживања помогла би подизању свести свих учесника у процесу лечења да пацијент

остаје у центру интересовања и охрабривање деце да учествују активно у том процесу (Moore & Kirk, 2010).

Резултати истраживања у Србији

У очекивању усвајања новог Националног акционог плана за децу, Центар за права детета је током јуна 2018. године започео рад на прикупљању мишљења деце о томе шта би требало да буде садржина новог документа. Према званичним подацима Центра за права детета, у овај процес било је укључено укупно 250 деце из 5 градова: Београда, Крагујевца, Ниша, Новог Сада и Ужица. Кроз посебно креиране радионице деца су изразила мишљење о могућим начинима унапређивања њиховог живота у Србији, посебно о квалитетној заштити деце од свих облика насиља и дискриминације, о партиципацији деце у различитим процесима, бризи о здрављу и здравственој заштити и квалитетнијем организовању слободног времена (Centar za prava deteta, 2019).

Резултати националног истраживања (*Health behaviour in school-aged children survey, HBSC*) у вези са здрављем код деце школског узраста у Републици Србији 2017. године, спроведеног по методологији Светске здравствене организације, показали су на јединствен начин сложен друштвени контекст у коме деца одрастају, њихов став према школи, здравствене исходе, здравствено понашање и ризично понашање у вези са здрављем деце (Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut”, 2018). У погледу квалитета живота, највећи број ученика изражава задовољство: 79,7% оцењује свој живот позитивно оценама од 7 до 10 (на скали од 0 до 10), 16,1% је дало оцену 4 до 6, а 2,8% ученика је оценило свој живот негативно, оценом од 0 до 3. Две трећине (67,7%) ученика изјавило је да је имало неку од здравствених тегоба бар једном недељно. Заштита здравља школске деце и младих и остваривање њихових права на здравствену заштиту је од највећег друштвеног значаја у Републици Србији.

Код ромске деце примећено је значајно лошије здравствено стање – 10% деце је било потхрањено, док је тај број у укупној популацији 4%, а код 19% ромске деце приметан је раст ретардације (6% у укупној популацији). Само 44% деце, у доби од 24 до 35 месеци, била су у потпуности вакцинисана (уопште 81%). Дечији брак је забележен код 43% девојчица од 15 до 19 година, чак и пре 15 година (4% у општој популацији), а 66% деце узраста 1–14 година доживело је најмање 1 годину неки облик физичког или психолошког кажњавања (43% уопште) (Bogdanović i saradnici, 2016).

Резултати истраживања у Болници за дечије плућне болести и ТБЦ

У КБЦ „Др Драгиша Мишовић–Дедиње” током 2019. године, спроведено је анкетаирање ученика Средње медицинске школе, педијатријског смера, будућих здравствених радника и сарадника и анкетаирање запослених на позицији здравствених радника и сарадника који раде на педијатријским одељењима о примени права деце у здравственој заштити. Велики број обе циљне групе изјавио је да нема потребна знања из ове области, да би требало организовати обавезне тематске едукације за све здравствене професионалце који раде са децом. Иако здравствени сектор има кључну улогу у заштити здравља, на основне одреднице здравља деце значајно делују и други сектори кроз мултидисциплинарне активности (Milošević & Todorović, 2016).

Ситуација у Србији

У Републици Србији, поред Устава, правни основ којим је регулисана заштита права детета чине и многобројне ратификоване међународне конвенције и посебно законодавство које регулише различите сегменте живота и права детета. Концепт права детета почео је да се уводи у нормативни систем Републике Србије након 2000. године. У уставноправној историји Републике Србије 2006. године донет је Устав који по први пут изричито говори о правима детета (Службени гласник РС, бр. 98/06). Усвојен је велики број важних закона, од којих посебно издвајамо Породични закон (Службени гласник РС, бр. 18/05, 72/11-др закон и 6/15), који нормативно уређује корпус права детета и установљава обавезу државе о предузимању свих потребних мера за заштиту детета, и Закон о здравственој заштити (Службени гласник РС, бр. 25, 2019), који гарантује право на здравствену заштиту сваком детету до навршене 18. године живота, као и право пацијената да здравствену заштиту остварују уз поштовање највишег могућег стандарда људских права и вредности (Centar za prava deteta, 2011).

Влада Републике Србије је 11. јануара 2018. године донела Одлуку о образовању новог Савета за права детета (Службени гласник РС, бр. 3/2018; Savet za prava deteta, 2019). Савет доставља извештај о раду надлежном одбору и Влади Републике Србије најмање два пута годишње, а за стручну и административно-техничку подршку задужено је Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања. Задаци Савета су да подноси

Влади Републике Србије иницијативе, предлоге, мишљења и анализе које се односе на остваривање права деце у Републици Србији, да прати прописе из ове области, да прати примену Националног плана акције за децу и Стратегије за превенцију и заштиту деце од насиља, унапређује међуресорни и мултидисциплинарни приступ у промоцији, превенцији и заштити права деце, константно прати стање у овој области.

У Републици Србији постоји велики број правних аката који уређују здравствену заштиту деце, она није регулисана једним посебним актом, већ је расута по бројним законима, правилницима и уредбама, али је њихова имплементација много већи проблем. Права деце помињу се у преко 100 закона, а Закон о правима деце у Републици Србији, на коме се радило дуги низ година, требало би да уђе у скупштинску процедуру на усвајање, до краја 2019. године. Кровни закони, као што су Закон о здравственој заштити и Закон о здравственом осигурању, поред тога што генерално уређују систем здравствене заштите, садрже и норме које се искључиво односе на здравље деце. Обавезно здравствено осигурање је обезбеђено за сву децу, школарце и студенте до краја школовања, до 26 година, за жене у вези са планирањем породице, трудноће, порођаја и 12 месеци након порођаја.

Према најновијем Закону о здравственој заштити Републике Србије, начело поштовања права детета подразумева руковођење најбољим интересом детета у свим активностима пружаоца здравствене заштите, од обезбеђивања здравствених услуга и процедура прилагођених деци, до права детета на правилан развој и заштиту од свих облика насиља, злостављања, занемаривања и искоришћавања. Такође, труднице, породице, деца до навршених 18 година живота, самохрани родитељи са децом до седме године живота и стари имају право на највиши могући стандард здравља и здравствене заштите (Службени гласник РС, бр. 25/2019). У процесу пружања здравствене заштите дете пацијент мора имати свеобухватан третман уз сталну координацију здравствених професионалаца, породице и окружења у коме расте (Milošević i Todorović, 2019).

Свако дете има право на највиши могући стандард здравља и комплетну здравствену заштиту, без обзира по ком основу је осигурано и да ли му је оверена здравствена књижица. Здравствена заштита обухвата пружање здравствених услуга у циљу спречавања болести, раног откривања болести и благовременог и ефикасног лечења и рехабилитације (Golić-Ružić, 2017). Подаци о здравственом стању детета-пацијента, односно подаци из његове медицинске документације спадају у нарочито осетљиве податке личности пацијента и морају их као поверљиве информације

чувати здравствени радници и сарадници, сва друга лица запослена у здравственим установама и приватној пракси, као и друга правна лица којима су подаци доступни (Golić-Ružić, 2017). Ослобађање од ове дужности могуће је само на основу писменог пристанка родитеља-старатеља или детета старијег од 15 година које је способно за расуђивање и на основу одлуке суда (Golić-Ružić, 2017).

Превенција и заштита деце од насиља

Према Закону о здравственој заштити и Посебном протоколу, сви здравствени радници и здравствени сарадници дужни су да препознају и пријаве насиље над децом, као и да пруже подршку деци и њиховим породицама у складу са својим овлашћењима. Здравствене установе које се баве децом, према Посебном протоколу, дужне су да формирају стручни тим за процену и потврду сумње појединачног здравственог радника и здравственог сарадника који први препозна и евидентира насиље, пријави и реагује у случајевима сумње на насиље (у оквиру система здравствене заштите и у сарадњи са центром за социјални рад) (Vlada Republike Srbije, 2018). Посебно је значајан члан 19. Конвенције о правима детета, који захтева заштиту деце од свих облика физичког или менталног насиља. Важно је нагласити да принцип најбољег интереса детета у случајевима злостављања и занемаривања има предност над чувањем професионалне тајне, тако да се тужилаштву, суду и центру за социјални рад пренесе све релевантне информације везане за злостављање, и/или занемаривање детета (Ministarstvo zdravlja RS, 2018). Стручни тимови су успостављени у 80% домова здравља, а за формирање и рад таквих тимова у установама секундарног и терцијарног нивоа потребно је додатно ангажовање (Vlada Republike Srbije, 2018). Усклађеност и међусобна повезаност служби које су ангажоване на заштити деце важан су услов за примену квалитетних медицинских услуга и успех здравствено-промотивних активности (Milošević i Todorović, 2016; Milošević, 2017).

Министар здравља је 2010. године образовао Посебну радну групу за спровођење Посебног протокола система здравствене заштите за заштиту деце од злостављања и занемаривања. На иницијативу и уз координацију Радне групе у периоду 2010–2017. године извршена је обука здравствених радника и здравствених сарадника (психолог, социјални радник, дефектолог, специјални педагог) за примену Посебног протокола из 165 здравствених установа. Израђен је Приручник за примену посебног протокола

у здравственом систему. Такође, формирана су четири Регионална тима за примену Посебног протокола (Београд, Ниш, Крагујевац, Нови Сад) и модел централне базе података о случајевима злостављања и занемаривања деце. У сарадњи са Институтом за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут” у централну базу података укључено је 77 здравствених институција. Радна група је израдила нацрт нове верзије (Vlada Republike Srbije, 2018) тако да је друго, допуњено издање Посебног протокола система здравствене заштите за заштиту деце од злостављања и занемаривања објављено 2018. године. У области превенције и заштите деце од насиља извршене су бројне и значајне измене и допуне, а у наредном периоду наставиће се унапређењем ове области (Vlada Republike Srbije, 2018).

Закључак са препорукама

Како би здравствена заштита била по мери сваког детета неопходно је спровести бољу организацију промоције и превенције здравља, сузбијати ризичне факторе, побољшати интерсекторску сарадњу, унапредити базе података и активније укључити децу, родитеље и здравствене професионалце у процесе побољшања и имплементације стратегија и здравствених политика које се тичу права деце на здравствену заштиту. Због тога је потребно да се у Републици Србији здравственој заштити деце приступи стратешки, кроз објективну анализу потреба и могућности, али и да се на основу јасних параметара уради евалуација програма и здравствене политике у најбољем интересу деце. Неопходно је јасно дефинисање и прихватање улоге и одговорности свих учесника у процесу остваривања дечијих права. Потребно је подстакнути и водити иницијативе за побољшање здравља деце и њихових права на свеобухватну, висококвалитетну и доступну здравствену заштиту, како на међународном тако и на локалном нивоу. За боље здравље и ефикасније здравствене услуге веома је важна интеграција свих права из области здравствене заштите деце, како би свако дете према својим индивидуалним потребама добило најбољу могућу здравствену заштиту. Стварање оптималних услова за здраво одрастање захтева развој мреже свеобухватних, висококвалитетних здравствених услуга, едукацију здравствених професионалаца и подизање свести деце и младих о њиховим правима, уз праћење новонасталих здравствених потреба. Мали број стручних публикација и ограничена обука о практичној импликацији права детета су довољан разлог за покретање иницијативе

за додатну едукацију о правима деце у здравственој заштити која би била обавезна за све здравствене раднике и сараднике који раде са децом.

Литература

- Bogdanović, R., Lozanović, D., Pejović-Milovančević, M. i Sokal-Jovanović, Lj. (2016). The Child Health Care System of Serbia. *The Journal of Pediatrics*, 177(S), 156–172.
- Buchner-Eveleigh, M. (2016). Children's rights of access to health care services and to basic health care services: a critical analysis of case law, legislation and policy. *De Jure*, 307–325.
- Vlada Republike Srbije (2018). Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2018. do 2022. godine.
- Vučković-Šahović, N. (ur.) (2011). *Prava deteta u međunarodnim dokumentima*. Beograd: Zaštitnik građana, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Golić-Ružić, M. (ur.) (2017). *Deteta u sistemu zdravstvene zaštite*. Beograd: Centar za prava deteta.
- Elia, A. (2014). Defining The Right To The Highest Attainable Standard Of Health For Children: A Short Overview Of The General Comment N° 15 Of The Un Committee On The Rights Of The Child. Available August 2019. https://www.cairn.info/load_pdf.php?ID_ARTICLE=CIVIT_032_0259&download=1
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 25/2019.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 15/90 i *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 4/96 i 2/97.
- Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut” (2018). Osnovni rezultati istraživanja ponašanja u vezi sa zdravljem kod dece školskog uzrasta u Republici Srbiji 2017. godine. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut”.
- Konvencija UN o pravima deteta, *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 15/90.
- Milošević, J. (2017). Specifičnosti zdravstvene zaštite mladih. U: S. Potić i S. Đorđević (ur.), *Zbornik rezimea V stručno-naučnog skupa sa međunarodnim učesćem: Aktuelnosti u edukaciji i rehabilitaciji osoba sa smetnjama u razvoju – Beograd, 19–22.05.2017.* (str. 29). Beograd: Resursni centar za specijalnu edukaciju.

- Milošević, J. i Todorović, J. (2019). Prava dece u sistemu zdravstvene zaštite. Zbornik rezimea VI stručno-naučnog skupa sa međunarodnim učešćem: Aktualnosti u edukaciji i rehabilitaciji osoba sa smetnjama u razvoju – Beograd, 25–26. maj 2019. (str. 69).
- Milošević, J. i Todorović, J. (2016). Uloga defektologa-specijalnog pedagoga u savetodavnom radu sa decom obolelom od astme i njihovim roditeljima. Zbornik apstrakata, Treći godišnji kongres Udruženja za preventivnu pedijatriju Srbije (UPPS) sa međunarodnim učešćem: Prevencija u pedijatriji – osnov za zdrav život i dugovečnost, Beograd, 15–17.04.2016. (str. 145). Niš: Udruženje za preventivnu pedijatriju Srbije.
- Moore, L. & Kirk, S. (2010). A literature review of children's and young people's participation in decisions relating to health care. *Journal of Clinical Nursing*, 19(15–16), 2215–2225.
- Odluka o obrazovanju Saveta za prava deteta, *Službeni glasnik RS*, br. 3/2018.
- Porodični zakon, *Službeni glasnik RS*, br. 18/05, 72/11-dr.zakon i 6/15.
- Posebni protokol sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja (2018). Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije.
- Savet za prava deteta (2019). O nama. Dostupno avgusta 2019. godine na <http://www.savetzapravadeteta.gov.rs/o-nama.php>
- Srivastava, R. N. (2015). Right to Health for Children. *Indian Pediatrics*, 52(1), 15–18.
- Streuli, J.C., Michel, M. & Vayena, E. (2011). Children's rights in pediatrics. *European Journal of Pediatrics*, 170(1), 9–14.
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/06.
- Centar za prava deteta (2019). Saopštenje za javnost. Dostupno februara 2019. godine na <http://cpd.org.rs/saopstenje-za-javnost/>
- Centar za prava deteta (2011). *Analiza zakonodavstva Republike Srbije iz perspektive prava deteta*. Beograd: Centar za prava deteta i Unicef.
- Council of Europe, Committee of Ministers (2016). Strategija Saveta Evrope o pravima deteta za period 2016–2021. godine. Dostupno februara 2019. godine na http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/strategija_se_o_pravima_deteta_2016_-_2021-1.pdf
- Waterston, T. & Goldhagen, J. (2006). Why children's rights are central to international child health. *Archives of Disease in Childhood*, 92(2), 176–180.
- Юрьевна Агапитова, С. (2015). *Ежегодный доклад за 2014 год*. Санкт-Петербург: Уполномоченный по правам ребенка в Санкт-Петербурге.

CHILDREN'S RIGHTS TO COMPREHENSIVE HEALTH CARE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

By Jasmina MILOSEVIC, Jasmina TODOROVIC, Olivera OSTOJIC

ABSTRACT

In modern society, the care for the health of children and young people, as well as the exercise of the right to health care are normatively regulated and recognized by international law. The UN Convention on the Rights of the Child is the most important document in the field of child rights, it has been in existence for 30 years, represents the systematization of all children's rights and has an incomparable importance for constituting, guaranteeing and respecting the rights of the child. Every child is entitled to the highest possible standard of health and comprehensive health care. The legal amendments have also improved the child's right to express opinions and privacy in the field of health care including certain rights of children over the age of 15 who are fully in line with child rights standards for health care to be "tailor made for every child" while improving the quality of life.

Key words: children's rights, health care, individual approach.

Весна ПАЈЕВИЋ*

Прегледан рад

Примљено: 01. 10. 2019.

Прихваћено: 04. 12. 2019.

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРАВНЕ ПРИРОДЕ И АНАЛИЗА УГОВОРА О ХРАНИТЕЉСТВУ (ПОРОДИЧНОМ СМЕШТАЈУ)

У заснивању и реализацији хранитељског смештаја учествује одређен број субјеката, правних и физичких лица. Дефинисање њихових права, обавеза и одговорности у функцији је успешног одвијања хранитељства и унапређења квалитета заштите деце на хранитељском смештају.

Тема овог рада је истраживање правне природе и анализа уговора о хранитељству, односно уговора о породичном смештају, чији значај се огледа и мери значајем хранитељства као мере заштите деце лишене родитељског старања, која представљају особито вулнерабилну друштвену групу и чији интереси се идентификују са општедруштвеним интересима.

Истраживање које је предмет овог рада обухвата: анализу назива уговора, начин и услове закључења, утврђивање својстава уговорних страна, одређивање битних елемената уговора, анализу примене основних начела уговарања, утврђивање својстава уговора, његовог дејства, одговорност за неизвршење и/или неуредно извршење уговорних обавеза, утврђивање правне природе, начина тумачења и начине престанка уговора.

Истраживање је спроведено у Центру за породични смештај и усвојење Крагујевац, у чијој надлежности је праћење и пружање подршке хранитељским породицама у пет управних округа на територији Републике Србије (Шумадијски, Рашки, Расински, Моравички и Златиборски).

Кључне речи: алтернативно породично старање, хранитељство, храњеник, хранитељ, уговор о хранитељству (породичном смештају)

* Весна Пајевић, студент II године докторских студија на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу, e-mail: cukovicvesna@gmail.com

Увод

Привремено породичноправно збрињавање деце у Републици Србији регулисано је институтом хранитељства према Породичном закону (Pородični zakon Republike Srbije („Sl. gl. RS”, br. 18/2005, 72/2011-dr. zakon i 6/2015), u daljem tekstu: PZ) и Правилнику о хранитељству (Pravilnik o hraniteljstvu („Sl. gl. RS”, br. 36/2008), али и као услуга породичног смештаја, према Закону о социјалној заштити (Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. gl. RS”, br. 24/2011), u daljem tekstu: ZOSZ).

Комплексност овог облика заштите деце нарочито се огледа у начину нормативног уређења, тумачењу и примени одредаба наведених позитивноправних прописа као и у учешћу више субјеката са одређеним правима, обавезама и одговорностима у његовом заснивању и реализацији. Дејство уговора о хранитељству (породичном смештају) не ограничава се искључиво на уговорне стране, већ он има дејства и на одређена трећа лица ван уговорног односа, чији се правни положај закључењем уговора у извесном смислу трансформише. Уговор о хранитељству (породичном смештају) није до сада био предмет обраде и анализе.

Поступак уговарања хранитељског смештаја у Републици Србији

Истраживањем позитивноправне регулативе утврђује се да уговор о хранитељству није законом регулисан уговор, осим што је Правилником о хранитељству прописано његово закључивање, те спада у неименоване уговоре. „Избор хранитељске породице за дете и закључивање уговора са хранитељем је задатак Центра за социјални рад који се обавља у сарадњи са Центром за породични смештај и усвојење” (Pravilnik o hraniteljstvu, čl. 15. st. 2.). Аутору овог рада била су на располагању досијеа хранитељских породица, пружалаца услуге породичног смештаја, са територије управних округа у којима је успостављена надлежност Центра за породични смештај и усвојење Крагујевац.

У примени су следећи називи уговора: уговор о породичном смештају (уговор о хранитељству), уговор о хранитељству, уговор о хранитељском смештају, уговор о породичном смештају, уговор о смештају у хранитељску породицу, уговор о смештају у другу породицу, уговор о смештају. Уочава се „прилична” разноликост, али и аутономија сваког центра за социјални рад у одређивању назива уговора. Бројни називи су покушај „помирења” више нормативних аката који се примењују у регулисању пред-

метне области. Основ за примену назива „уговор о хранитељству” може се наћи у Породичном закону и Правилнику о хранитељству који регулишу институт хранитељства, односно породичноправно збрињавање деце, док се основ за назив „уговор о породичном смештају” налази у Закону о социјалној заштити који регулише услугу породичног смештаја намењену деци и младима до завршетка редовног школовања, односно навршене 26. године живота, али и одраслим и старијим лицима. У свим називима који су у примени акценат је на „смештају” који представља само један од многих сегмената породичног збрињавања. Без увида у садржину уговорних одредаба не може се са сигурношћу и само из назива уговора утврдити његов суштински аспект, као и у корист којих корисника права на породични смештај (деце или одраслих) се закључује. Ради уједначавања праксе било би сврсисходније одредити се за један назив уговора као јединствен. У овом раду се бавимо породичноправним збрињавањем деце и одредити ћемо се за назив уговор о хранитељству.

За настанак уговора захтева се испуњење услова који се односе на: пословну способност уговарача, сагласност воља, предмет, основ и форму уговора, као општи услови који се захтевају за настанак било ког уговора.

Одредбом Правилника о хранитељству да центар за социјални рад надлежан за организовање заштите детета у сарадњи са центром за породични смештај врши склапање уговора са хранитељем (Pravilnik o hraniteljstvu, čl. 14. st. 1 tač. 8.), одређене су уговорне стране у уговору о хранитељству, али је истовремено отворена могућност различитог тумачења „сарадње” центара као уговорника. Да ли ови центри иступају као једна уговорна страна, хранитељ као друга, као засебне уговорне стране или је центар за породични смештај и усвојење сарадник органу старатељства у закључењу уговора, без својства уговорне стране? Од начина тумачења ове одредбе зависи ко ће од наведених субјеката имати својство уговорне стране, што резултира закључењем различитих уговора о хранитељству. Увидом у расположиве податке утврђује се да су у уговору о хранитељству уговорне стране центар за социјални рад надлежан за организовање заштите детета, као правно лице, и хранитељ, као физичко лице, а само изузетно и центар за породични смештај и усвојење, према регионалној надлежности.

У име правних лица уговоре закључују директори, односно лица овлашћена за закључивање уговора. За хранитеља, као уговорну страну, поред постојања пословне способности, захтева се и испуњење додатних услова оличених у општој подобности хранитеља коју чине одређена лична својства и припрема за хранитељство по посебном програму припреме

(PZ, čl. 117. i čl. 118). Правилником о хранитељству допуњују се услови за процену опште подобности хранитеља. За бављење хранитељством претежно се опредељују хранитељски парови (брачни и/или ванбрачни партнери), при чему свако од њих, појединачно, мора испунити услове за стицање опште подобности за бављење хранитељством, док се уговор о хранитељству закључује са хранитељем појединцем. Не постоје сметње да и појединац испуни прописане услове и стекне својство уговорне стране као хранитељ.

Правна лица имају ограничену, специјалну правну способност и могу закључивати уговоре само у оквирима те способности (Antić, 2008). У противном, закључени уговор нема правно дејство, а савесној страни се признаје само право на накнаду штете коју је претрпела због закључења таквог уговора (Zakon o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odl. USJ i 57/89; „Sl. list SRJ”, br. 31/93 i „Sl. list SCG”, br. 1/2003-Ustavna povelja), čl. 54, u daljem tekstu: ZOO).

Сагласност воља за закључење уговора изражава се потписивањем уговора од стране овлашћеног лица у правном лицу, односно правним лицима и хранитеља. Да би се сматрала правно ваљаном, воља за закључење уговора мора бити: озбиљна (да није дата у шали), стварна (да није привидна), слободна (да није дата у заблуди или под утицајем преваре или принуде) и да је упућена на нешто што се може остварити.

За предмет уговора одређен је смештај храненика у хранитељску породицу. Предмет уговора даје одговор на питање „о чему је уговор”, односно на шта се дужник обавезује и редовно је предмет уговора тачно одређен (Antić, 2008). Иако одређен, предмет уговора о хранитељству не одражава у довољној мери оно „о чему је уговор”, на шта се дужник обавезује, *quid debetur*: Акценат је на смештају, што је недовољно, не с аспекта одређености предмета уговора, већ његове адекватности, будући да је смештај само један од бројних сегмената хранитељства.

Основ уговора пружа правно објашњење закључења уговора, односно разлоге којима су уговорници били подстакнути на његово закључење. Основ уговора нема у свим правима значај општег услова који је потребан за настанак уговора (нпр. немачко и швајцарско право не познају институте основа и предмета уговора, већ користе појам „садржина уговора”) (Nikolić, 2006). Основ закључења предметног уговора, као његов типичан правни циљ, јесте заштита права и интереса храненика. Мотиви, у начелу, немају утицаја на ваљаност теретних уговора. Ипак, ако је недопуштена побуда битно утицала на одлуку једног уговарача да преузме уговорне обавезе, а други уговарач је то знао или је према околностима

морао знати, то као последицу има неважност уговора (Antić, 2008). Мотиви, као психолошки елементи, разноврсни су и од значаја на страни хранитеља. Аутентичност и изворност мотивације за бављење хранитељством утврђују се у поступку утврђивања опште подобности хранитеља за бављење хранитељством.

До усаглашавања воља долази тако што се лицу које поседује пословну способност неопходну за закључење уговора, општу подобност за бављење хранитељством и за које је процењено да ће најбоље одговорити потребама детета које се збрињава, а након успешно протеклог периода међусобне адаптације, понуди закључење уговора о хранитељству. Хранитељ приступа уговору сачињеном од стране центра за социјални рад.

Форма уговора према начину испољавања је писмена јер се састоји из писмене редакције уговора која је својеручно потписана од уговорних страна које се обавезују (Nikolić, 2006), што предметни уговор сврстава у формалне уговоре. Улога писане форме уговора је у правној сигурности, заштити странака од исхитрених одлука и избегавању непотребних спорова у вези тумачења уговора. Будући да није прописана законом реч је о уговореној форми.

У тренутку закључења уговора уговорне стране су у непосредном контакту, те се понуда за закључење уговора сматра понудом поднетом присутном лицу коју хранитељ треба одмах да прихвати, јер је правило да се таква понуда сматра одбијеном ако није прихваћена без одлагања, изузев ако из околности произлази да понуђеном припада извештан рок за размишљање (ZOO, чл. 40. ст. 1). Време закључења уговора је тренутак прихвата понуде за закључење уговора од стране хранитеља и једноставно се утврђује јер се уговор закључује између присутних лица. Местом закључења уговора сматра се место седишта центра за социјални рад надлежног за организовање заштите детета.

Уговор се, по правилу, сматра закљученим када се уговорне стране сагласе о битним елементима уговора. Битни елементи уговора о хранитељству су извршење рада, односно пружање услуге породичног смештаја и новчана накнада која се за извршени рад, односно пружену услугу исплаћује хранитељу. Рад, односно услугу, чине брига и старање о бројним аспектима живота детета (чување, подизање, васпитавање, старање о здрављу и образовању, оспособљавање за самосталан живот), као и обавезе усмерене према центру за социјални рад и центру за породични смештај и усвојење. За извршени рад, односно пружену услугу, хранитељи стичу право на новчану накнаду, осим хранитеља обвезника издржавања. Износ новчане накнаде за рад није уговором одређен, што не представља

сметњу његовој пуноважности, јер се он одређује Решењем о ценама услуга породичног смештаја Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије, које се доноси у складу са Правилником о критеријумима и мерилима за утврђивање цена услуга у области социјалне заштите које финансира Република (Pravilnik o kriterijumima i merilima za utvrđivanje cena usluga u oblasti socijalne zaštite koje finansira Republika („Sl. gl. RS”, br. 15/92, 100/93, 12/94, 51/97, 70/03, 97/03, 99/04, 100/04, 25/05, 77/05, 60/06 i 8/11).

Начела уговарања и својства уговора о хранитељству

У заснивању облигационих односа стране су дужне да се руководе основним начелима уговорног права. Тако је и код предметног уговора, с тим што постоје ограничења због којих се овај уговор разликује од других нам познатих уговора. Начело слободe уговарања у себи сублимира више слобода и то: слободу да се уговор закључи или не закључи, слободу избора уговорног партнера, слободу уређивања садржине, типа и обавезности уговора, слободу избора форме, раскида или замене уговора. Слободa уговарања није без ограничења и она се огледају у начелној обавези поштовања принудних прописа, јавног поретка и добрих обичаја (ZOO, чл. 10.). Слободa да се уговор закључи припада хранитељу, при чему га одбијање понуде за закључење уговора о хранитељству не лишава могућности даљег бављења хранитељством. Хранитељи немају слободу у избору уговорног партнера, уговор закључују са центром за социјални рад надлежним за организовање заштите детета, али ни центри за социјални рад у пуној мери, будући да је то задатак који врше у сарадњи са центрима за породични смештај и усвојење. „Центар за социјални рад у сарадњи са центром за породични смештај и усвојење врши одабир хранитељске породице за дете, као и склапање уговора са хранитељем” (Pravilnik o hraniteljstvu, чл. 14, ст. 1. таč. 8). Када у поступку не учествује центар за породични смештај и усвојење, центри за социјални рад одабир хранитељске породице врше самостално. Садржина уговорних одредаба је унапред одређена од стране центра за социјални рад. Центар за социјални рад ће донети одлуку о престанку хранитељства, односно раскинути уговор у случајевима предвиђеним Породичним законом (PZ, чл. 121), а хранитељи могу поднети захтев за раскид хранитељства.

Функција начела савесности и поштења је у интензивирању значаја права, обавеза и одговорности који настају закључењем уговора и

смештајем детета у хранитељску породицу и оно треба да се испољи у свим фазама реализације, као и престанка хранитељства. Од хранитеља се очекује поступање у складу са знањима и вештинама стеченим током реализације Програма припреме за хранитељство, искуством у одгајању дече, инструкцијама добијеним од стране саветника за хранитељство, али пре свега морално, пожртвовано и ревнсно извршење уговорних обавеза. У складу са овим начелом дужни су да поступају и стручни радници центра за социјални рад и центра за породични смештај и усвојење који извршавањем уговорних обавеза обављају послове из надлежности ових установа.

Уговором о хранитељству дефинисане су искључиво обавезе уговорних страна, иако уговорне стране имају и одређена права која је у складу са Законом о облигационим односима забрањено вршити противно циљу због кога су призната. Злоупотреба права која се стичу предметним уговором односи се првенствено на злоупотребу права детета на хранитељству, занемаривање, злостављање, злоупотребу детета за рад преко физичких могућности, сексуалну експлоатацију, физичко кажњавање, као и нерационално и ненаменско трошење новчаних средстава намењених за издржавање детета.

Уговорне стране су дужне да се уздрже од поступака и радњи којима би проузроковале штету приликом извршења уговора, како детету на хранитељском смештају тако и једна другој. Наношење штете рађа обавезу њене надокнаде у складу са законском одредбом: „Ко другоме проузрокује штету дужан је надокнадити је, уколико не докаже да је штета настала без његове кривице” (ZOO, чл. 154).

Уговорне стране су дужне да поступају са пажњом која се у правном промету захтева у одговарајућој врсти облигационих односа (пажња доброг привредника, пажња доброг домаћина), те ако се обављају послови из професионалне делатности страна је дужна да поступа са повећаном пажњом, према правилима струке и обичајима (пажња доброг стручњака) (ZOO, чл. 18). Рад хранитеља у нашој земљи није професионализован и подлеже континуираном праћењу и контроли, па се од хранитеља, при извршењу уговорних обавеза, очекује поступање са дужном пажњом. Пажња којом су дужни да поступају стручни радници центра за социјални рад и центра за породични смештај квалификује се као повећана пажња, односно пажња доброг стручњака.

У складу са начелом једнаке вредности узајамних престација, узајамне чинидбе уговорних страна треба да буду једнаке или приближно једнаке вредности, али ако једна уговорна страна извлачи несразмерну корист

на рачун друге стране уговор је неправичан и противан начелу свесности и поштења. Закон о облигационим односима прописује да несразмера треба да буде „очигледна” и да постоји у тренутку закључења уговора (ZOO, čl. 139, st. 1). За рад хранитеља исплаћује се месечна новчана накнада која не може бити предмет преговарања уговорних страна, јер је њен износ утврђен од стране „трећег лица”, Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије, па је код предметног уговора искључена могућност позивања на институт прекомерног оштећења *laesio enormis*.

Уговор о хранитељском смештају је неименован, формалан, консенсуалан, обострано обавезујући, теретни, комутативан, трајан и каузалан уговор. Начело слободе уговарања неспојиво је са ставом да се сви типови уговора утврде унапред. Оно, напротив, подразумева слободу уговорника да, остајући у оквирима онога што је законом дозвољено, одреде сами садржину уговора према циљевима које њиме желе постићи (Radišić, 2008). Према класификацији уговора, с обзиром на чињеницу да ли су законом регулисани, спада у неименоване (нерегулисане, безимене, иноминантне) уговоре. Именовани уговори су законом посебно предвиђени, регулисани и њихов је назив одређен законом. Значај ове поделе је у томе што се код именованих уговора уговорне стране ослобађају обавезе да уговорни однос детаљно регулишу будући да је довољно постизање сагласности само о битним елементима уговора, док ће се остали елементи уговора регулисати диспозитивним законским одредбама, чиме се олакшава и убрзава правни промет. Са становишта опстанка, именовани уговори су извеснији јер је мања вероватноћа да ће једна уговорна страна покушати да избегне извршење своје уговорне обавезе или пак тражити поништење уговора због његове недопуштености, преузимања обавеза које су прекомерне у односу на престације друге стране и сл., јер је од самог почетка била упозната са законским условима и последицама које прате настанак и извршење те врсте уговора. Сигурност његовог извршења је појачана и чињеницом да, у случају спора, уколико је потребно тумачење, оно је усмерено законским одредбама које знатно олакшавају утврђивање уговорених престација. Неименовани уговори, с друге стране, пружају странкама могућност пуног остваривања аутономије воље. Уговарачи се, код ове врсте уговора, могу споразумети о најразноврснијим облицима престација и тако прилагодити у потпуности своја права и обавезе специфичностима конкретних околности. Ипак, њихова мањкавост је у томе што их странке морају детаљно уредити, будући да ту изостаје законска регулатива. У случају спора код именованих уговора довољно

је консултовати посебан део законика, одн. закона који уређује посебне (именоване) уговоре. То код неименованих уговора није могуће, оне се морају споразумети о бројним елементима јер код неименованих уговора есенцијални елементи захватају, по правилу, неупоредиво шире поље у односу на акцеденталије. У спорним случајевима суд мора да покаже далеко виши степен опрезности, па и знања, јер се иза неименованих уговора могу лакше сакрити недопуштена располагања (Antić, Imenovani i neimenovani ugovori). Закључује се у писаној форми и прави је двострани уговор којим се стварају узајамне обавезе уговорних страна, међусобним размењивањем чинидби, тако да обе стране имају положај повериоца и дужника. Упоређивањем садржине текста уговора о хранитељству из различитих центара за социјални рад уочава се да су у садржинском смислу уговори више-мање, типизирани. Уговорне одредбе су унапред сачињене и примењују се за све уговоре о хранитељству које један центар за социјални рад закључује. Уговор о хранитељству је теретни уговор јер за „користи” које добија извршењем уговора свака уговорна страна дугује чинидбу. Извршењем уговором преузетих обавеза хранитељ има право, а центар за социјални рад обавезу да му исплати новчану накнаду. Хранитељство је дефинисано као привремени облик заштите, те, имајући у виду немогућност прецизног утврђивања временског трајања потребе за овим обликом заштите, овај уговор се сврстава у трајни уговор, тј. уговор са трајним извршењем уговорних чинидби или дуготрајни уговор. Практични значај поделе уговора на краткотрајне и дуготрајне је у томе што, за разлику од краткотрајних уговора, дуготрајни уговори који су закључени на неодређено време могу престати једностраним раскидањем без икаквих нарочитих разлога. Због дужег трајања уговора његове последице не могу се ни отказом, ни поништењем, укинути ретроактивно. У тренутку закључења уговора познати су и висина и узајамни однос престација, што уговор чини комутативним. Практичан значај поделе је у томе што само код комутативних уговора, уколико су уједно и синалагматички, има места поништењу због прекомерног оштећења (Radišić, 2008). Међутим, уговор о хранитељству је изузетак, јер је искључена могућност позивања на лезију. Основ уговора је видљив из садржине и чини га каузалним уговором, за разлику од апстрактних уговора код којих кауза такође постоји, али није видљива.

Дејства уговора о хранитељству

Наше право прихвата решење да уговор има облигационоправно дејство, односно да се њиме стварају само облигациона права, те би за стварна права уговор био само правни основ (*iustus titulus*) (Radišić, 2008). Иако уговор није закон, стварајући међусобна права, обавезе и одговорности за уговорне стране, он за њих има снагу закона. За настанак уговора о хранитељству захтева се сагласност воља уговорних страна, чиме се трећим лицима у односу на уговор сматрају само она лица која у његовом закључењу нису учествовала ни непосредно, ни посредно (*penitus extranei*) (Radišić, 2008). „Хранитељ има право и дужност да чува, подиже, васпитава и образује дете и посебно да се стара да се дете оспособи за самосталан живот и рад” (PZ, čl. 119, st. 1. i st. 2). Стилизацијом одредбе Породичног закона утврђује се да хранитељи имају „права и дужности” које се односе на старање о детету на хранитељству и у том смислу би уговорне одредбе требало тако да буду формулисане. То би, у складу са начелом забране злоупотребе права стечених уговором, био један вид гаранције ваљаном извршењу уговора. Права и дужности хранитеља према хранителнику зависе од његовог породичноправног статуса и морају се разграничити од права и обавеза родитеља детета, а о одређеним питањима која битно утичу на живот детета родитељи решавају заједно са хранитељем.

По основу уговора о хранитељству хранитељ има право и на уплату доприноса за пензијско осигурање, чију основицу чини износ накнаде за рад хранитеља, право на допринос за здравствено осигурање ако није здравствено осигурање остварио по другом основу и које право може остварити за чланове своје породице. Право на плаћено одсуство са рада остварују хранитељи који прихвате на смештај дете на узрасту до пет година и то: за дете до годину дана у трајању од 11 месеци, а за дете на узрасту од једне до пет година у трајању од 8 месеци (Zakon o radu RS („Sl. glasnik R. Srbije”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014, 13/2017-odluka US i 113/2017), čl. 97, u daljem tekstu: ZOR). Право на дечији додаток се остварује за највише четворо сопствене деце у породици и за свако дете без родитељског старања о коме хранитељ непосредно брине ако је држављанин Републике Србије и има пребивалиште у Републици Србији или је страни држављанин који има статус стално настањеног странца у Републици Србији од дана поднетог захтева у складу са Законом о финансијској подршци породици са децом (Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. gl. RS, br. 113/2017 i 50/2018), čl. 26. st. 4).

Центар за социјални рад и центар за породични смештај и усвојење, иако према одредбама уговора имају само обавезе, онако како су формулисане представљају истовремено „и права и обавезе”.

Правило да уговор делује само између уговорних страна није без изузетка. Правни циљ предметног уговора постиже се усмеравањем дуговане чинидбе хранитеља ка трећем лицу, односно храњенику, па се сматра уговором са дејством у корист трећег лица. Међутим, хранитељ се уговором обавезује да ће испуњавати и одређене обавезе према центру за социјални рад и центру за породични смештај и усвојење где је успостављена његова надлежност када он јесте, али и када није уговорна страна.

Одговорност за неизвршење и/или неуредно извршење уговорних обавеза није уговором уређено. Извршење уговорних обавеза хранитеља подлеже контроли која се спроводи континуираним праћењем хранитељске породице у извршавању обавеза, ради увида у остваривање сврхе хранитељства и превенирања неадекватног задовољавања потреба детета. Одговорност хранитеља за неиспуњење и/или неуредно испуњење уговорних обавеза своди се на преиспитивање њихове подобности, што може резултирати раскидом конкретно заснованог хранитељства или тзв. „одузимањем лиценце” за бављење хранитељством, чиме се хранитељи трајно лишавају могућности бављења хранитељством. Правилником о хранитељству је прописано да хранитељи и стручни радници центра за социјални рад остварују сараднички однос у циљу остваривања сврхе хранитељства и подељене одговорности за дете (Pravilnik o hraniteljstvu, čl. 6. st. 1. tač. 13). Остављено је на даље тумачење и посебну анализу шта представља „подељена одговорност” и да ли се одговорност за дете на смештају може сматрати „подељеном одговорношћу”?

Правна природа и престанак уговора о хранитељству

Уговор о хранитељству се закључује након паралелне анализе карактеристика и потреба детета и личних способности и компетенција хранитеља да на те потребе одговоре, те се може сматрати уговором који се закључује с обзиром на посебна својства личности (*intuitu personae*). Изузетак је предвиђен у случају смрти хранитеља где је законом дата могућност да лице које је са хранитељем живело у истој породичној заједници има првенство приликом заснивања новог хранитељства (PZ, čl. 121. st. 3). Закон о социјалној заштити регулише пружање „услуга смештаја”, између осталих и услугу смештаја у хранитељску породицу (ZOSZ, čl. 47),

а да пружаоци услуге хранитељског смештаја имају положај хранитеља (ZOSZ, čl. 50). Будући да се не ради о услузи која је отворена за тржишну утакмицу, на хранитељство се не могу применити општа услужна правила из Директиве ЕУ 2006/123 о услугама, која ће бити део нашег будућег Закона о услугама, или она која се налазе у Нацрту заједничког референтног оквира за европско уговорно право (Мићовић, 2015). Уговор о хранитељству има својства уговора о делу код којег се једна уговорна страна обавезује да обави одређени посао, а друга се обавезује да му за то плати одређену накнаду (ZOO, čl. 600). Уговор о хранитељству је атхезиони уговор или уговор по приступу јер су уговорне клаузуле одређене од стране центра за социјални рад, тако да друга страна није у стању да у предложеним условима било шта мења, она може једино у целости (*in toto*) да их прихвати или да се одрекне закључења уговора (Radišić, 2008).

За тумачење уговора о хранитељству важе посебна правила тумачења уговора. Будући да је текст уговора сачињен и предложен од једне уговорне стране, његове нејасне одредбе тумачиће се у корист друге стране. Начин склапања уговора дефинише и начин његовог тумачења, те у случају када је уговор закључен према унапред одштампаном садржају, или кад је на други начин био припремљен и предложен од једне стране уговорнице, његове нејасне одредбе ваља тумачити у корист друге стране, према правилу *in dubio contra stipulatorem* (Radišić, 2008).

Будући да у уговору о хранитељству нема одредаба о року трајања уговора сврстава се у дуготрајне уговоре. Због дужег трајања уговора његове последице не могу се, ни отказом, ни поништењем, укинути ретроактивно (Radišić, 2008). У уговору се наводи да исти престаје: међусобним споразумом, отказом, раскидом уговора, одлуком органа старатељства о раскиду хранитељства ако не постоји више разлога за примену тог облика заштите, пунолетством корисника, када корисник стекне потпуну пословну способност пре пунолетства, оспособљавањем корисника за самосталан живот, усвојењем корисника, повратком корисника у породицу, смрћу корисника или хранитеља јер се закључује *intuitu personae*. У уговору се не наводи да може престати поништењем. Поништити се може само уговор који није правно ваљан, а према Закону о облигационим односима то су ништавни и рушљиви уговори. Ништав уговор је уговор код кога нису испуњени захтеви који су по закону неопходни за настанак и пуноважност уговора. Ништав уговор је уговор противан принудним прописима, јавном поретку и добрим обичајима. Недостаци који један уговор чине рушљивим тичу се најчешће сагласности воља уговорних страна, која није њихова права воља, услед заблуде, преваре или принуде, као и у

случајевима прекомерног оштећења. У складу са начелом слободе уговарања уговорне стране могу раскинути уговор, у ком случају долази до споразумног раскида уговора. Приликом раскида уговора центар за социјални рад доноси решење о престанку хранитељства. Престанком дуготрајног уговора последице његовог раскида делују само у будуће, док већ настала права и обавезе остају. У складу са одредбама Закона о облигационим односима, ако један уговорник не испуни уговорну обавезу други може захтевати принудно испуњење или једнострано раскинути уговор. Принудним извршењем обавеза од стране хранитеља потенцијално би се довело у питање остваривање сврхе хранитељства. Наше право прихвата вансудски начин раскида уговора. Ако се током праћења одвијања хранитељства утврди да су у породици настале промене од значаја за одвијање хранитељства или ако породица неадекватно брине о детету на хранитељству, центар за социјални рад ће донети одлуку о престанку хранитељства, односно о престанку постојања опште подобности за бављење хранитељством (Pravilnik o hraniteljstvu, čl. 29, st. 4). Отказни уговорни однос престаје када истекне отказни рок одређен уговором, а ако није одређен уговором, однос престаје по истеку рока одређеног законом, обичајем, односно истеком примереног рока (ZOO, čl. 358, st. 4).

Закључак

Актуелна форма и садржина уговора о хранитељству не одражавају у потпуности слику реализације хранитељства. Различити називи уговора, као и различити субјекти у својству уговорних страна могу створити непотребну конфузију у тумачењу и извршавању уговорних обавеза. Стога је неопходно сачинити свеобухватнији уговор у смислу уређења права и обавеза уговорних страна који ће садржати обележја сваког конкретног случаја заснованог хранитељства. Акценат је на смештају, па би требало концептуално изменити уговор у смислу истицања старања и бриге о деци у хранитељској породици као предмета уговора. Такође, оно што недостаје је уређивање одговорности за неиспуњење и/или неуредно испуњење уговорних обавеза. Храњеник као корисник услуге смештаја није уговорна страна ни онда када поседује способност закључења уговора, нити може захтевати раскид уговора. У уговору би требало наћи места одредбама о обавези савесног и поштеног извршавања уговором преузетих обавеза, забрани злоупотребе права, забрани проузроковања штете, као основним начелима Закона о облигационим односима. То би

био један од инструмената којим се могу превенирати разне нежељене ситуације у овој осетљивој области. Уговор треба да буде у функцији остварења сврхе и циљева хранитељства и да послужи уговорним странама као „подсетник” у извршавању уговором преузетих обавеза. Уговори су једнообразни без обзира на примењени облик хранитељства и породичноправни статус детета. Процена опште подобности хранитеља заснива се на стручним налазима и мишљењима тимова за процену, али ће његова знања, вештине и капацитети доћи до изражаја тек закључењем уговора и преузимањем, односно извршењем уговорних обавеза.

У светлу „различитих перцепција хранитељства”, од струке и професионалаца који се баве предметном облашћу, очекује се улагање додатних напора у циљу његовог даљег развоја и адекватног сензибилисања јавности о свим његовим сегментима, а нарочито о значају заштите деце без родитељског старања.

Литература

- Antić, O. (2008). *Obligaciono pravo*. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, „Službeni glasnik”, Beograd.
- Mićović, M. (2017). „Usluge hraniteljstva i posledice njihovog neizvršenja”. U: *Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima EU*, Kragujevac.
- Nikolić, Đ. (2006). *Obligaciono pravo*. Beograd.
- Porodični zakon Republike Srbije („Sl. glasnik R. Srbije”, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015).
- Pravilnik o kriterijumima i merilima za utvrđivanje cena usluga u oblasti socijalne zaštite koje finansira Republika („Sl. gl. RS”, br. 15/92, 100/93, 12/94, 51/97, 70/03, 97/03, 99/04, 100/04, 25/05, 77/05, 60/06 i 8/11).
- Pravilnik o hraniteljstvu („Sl. glasnik R. Srbije”, br. 36/2008).
- Radišić J. (2008). *Obligaciono pravo*. Beograd: Nemos.
- Zakon o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ”, br. 29/78.... br. 1/2003-Ustavna povelja).
- Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik R. Srbije”, br. 24/2011).
- Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom („Sl. gl. RS”, br. 113/2017, i 50/2018).
- Zakon o radu RS („Sl. glasnik R. Srbije”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014,13/2017-одлука УС и 113/2017).

ANALYSIS AND THE LEGAL NATURE OF FOSTER CARE CONTRACTS (FAMILY ACCOMMODATIO)

By Vesna PAJEVIC

SUMMARY

The number of children in the foster care in the Republic of Serbia is in the constant growth and it is one of the real indicators of social situation and difficulties in ensuring optimal conditions for the life and growth of every child in the family environment. The reasons for relocating a child from a primary family are found in some crisis or family situations that are diverse in nature, intensity, time, etc.

While it is a measure that “deeply” affects family’s integrity, the right to respect family life and the exercise of parental rights and duties, it gives the child the opportunity to grow in a family environment in the absence of parental care that will ensure his safety and enable the practising of his rights and interests. Also, his family is provided with support to overcome the crisis situation that caused separation, to rehabilitate jeopardized capacities and create conditions for its “quicker” return, which is the ultimate goal of fostering.

The realization of foster care requires the participation of several entities, legal and individual, with certain rights, obligations and responsibilities, which leads to the establishment of a complex legal relationship. The topic of this paper is the analysis of the foster care agreement and family accommodation, and its significance as it is broadly reflected in the importance of the protection of children deprived of parental care, as particularly vulnerable social group whose interests are identified with general public interests.

Temporary protection of the child within the “alternative family” has been affirmed as a model of protection with numerous advantages over institutional care, but which on the other hand requires continuous monitoring and control of its implementation. The topic is especially actualized by the introduction of a new concept of foster care and its progressive development in the process of reforming the social protection system, and along with it deinstitutionalization of institutions and homes for children.

Key words: alternative family care, foster child, foster parent, foster care, foster care agreement.

Марина КОВАЧЕВИЋ ЛЕПОЈЕВИЋ*

Прегледан рад

Примљено: 04. 12. 2019.

Прихваћено: 09. 12. 2019.

КАРАКТЕРИСТИКЕ УЧЕНИКА С АГРЕСИВНИМ И СА ДЕЛИНКВЕНТНИМ ПОНАШАЊЕМ? ПРЕПОРУКЕ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЈЕ У ШКОЛСКОМ КОНТЕКСТУ**

Укључивање ученика са проблемима у понашању у образовни процес представља посебан изазов за наставнике и стручне сараднике. Циљ рада представља сагледавање разлика између ученика који испољавају агресивно и делинквентно понашање. Школе у којима је агресивно и делинквентно понашање заступљеније разликују се од оних у којима је оно мање заступљено по лошијим односима између наставника и ученика и међу ученицима, нејасним и неконзистентним школским правилима, слабој посвећености школи и друго. На основу уочених специфичности, формулисане су практичне препоруке за реализацију интервенција усмерених на превенцију и третман делинквентног и агресивног понашања у школском контексту. Највише емпиријских доказа налази се за школске програме у игри доброг понашања, руковођењу одељењем и унапређивању вршњачких интеракција.

Кључне речи: ученици, агресивно понашање, делинквентно понашање, школске интервенције

* marina.lepojevic@gmail.com

** Рад представља резултат рада на пројектима: *Од подстицања, иницијативе, сарадње и стваралаштва у образовању до нових улога и идентитета у друштву* (бр. 179034), руководиоца др Владимир Џиновић, научни сарадник, и *Унапређивање квалитета и доступности образовања у процесима модернизације Србије* (бр. 47008), руководиоца др Јелена Павловић, виши научни сарадник, 2011–2019. Институт за педагошка истраживања, Београд.

Увод

Аутори, с једне стране, дефинишу агресивно понашање као израз отворене, директне, физичке агресије према људима и стварима (Bushman & Anderson, 2001; Smeets et al., 2017). С тим у вези, разматрају се и питања укључивања у дефиницију намере да се бол нанесе и мотивације да се бол избегне (Bushman & Anderson, 2001). Проблематичним се сматра утврђивање намере код деце, као и код агресивног понашања испољеног/ претрпљеног у контексту емоција беса и страха (Tremblay, 2000). С друге стране, опозиционо-пркосна симптоматологија чини значајан део синдрома агресивног понашања. Оно што је заједничко за опозиционо-пркосно понашање и физичку агресију свакако јесте то да су оба понашања откривена (Loeber & Schmalting, 1985). Синдром агресивног понашања односи се на различите облике опозиционог понашања (непослушност, тврдоглавост, пркосност, сумњичавост, љутња и друго) и отворене агресије (викање, препирање, претње, туче и друго) (Achenbach & Rescorla, 2001). Понашања које обједињује синдром агресивног понашања су откривена, с тим што могу бити деструктивна (агресивно понашање) и недеструктивна (опозиционо понашање) (Frick et al., 1993). Аутори неретко опозиционо-пркосна понашања смештају на средишњи део откривено-прикривеног континуума (Connog, 2012). Tremblay (2000) налази да ће суд, као и родитељи и наставници, тежим обликом агресивног понашања свакако сматрати физичку агресију. Озбиљност повреде се најчешће узима као критеријум да ли се неки акт физичке агресије, на пример детета према одраслој особи или вршњаку, може сматрати агресивним понашањем (нпр. тежак ујед и сл.) (Tremblay, 2000). Природа самог агресивног поступка може се узети као индикатор тежине; на пример, ударање је мање озбиљно од убадања. Исто тако, узраст агресора може бити пресудан за тумачење тежине; на пример, ако је адолесцент агресор и одојче као жртва (Burt, 2012). Опозиционо понашање је типично за период детињства, опада са узрастом, те се може сматрати делом нормативног развоја. Као и кад је у питању физичка агресија, дечаци га чешће испољавају у детињству, док у адолесценцији готово да нема разлика по полу (Bongers, Koot, van Der Ende & Verhulst, 2004).

Loeber са сарадницима (1993), у својој теорији развоја проблематичног понашања и делинквенције, указује на путању конфликта с ауторитетом, која почиње тврдоглавошћу, пружањем отпора и сукобима с ауторитетом, што се наставља и у другој и трећој фази. Та путања највише одговара дечацима до 12 година. Налази истраживања указују да конфликт с ауторитетом представља основу и за развој откривене (физичка

агресија) и прикривене (имовински и статусни преступи) путање (Loeber, Keenan & Zhang, 1997). Истраживања упућују на то да је, без обзира на опадање опозиционог понашања током развоја, у адолесценцији оно ипак учесталије од агресивног понашања, статусних и имовинских преступа (Bongers et al., 2004).

У ужем смислу, делинквенција је оно што закон каже да јесте (Rubin, 1949). Односно, поступци који би да су учињени од одраслих могли бити сматрани криминалним називају се делинквентним (Bloch & Flynn, 1967, as cited in Schlebusch, 1979: 14). Међутим, у ширем смислу, то не мора искључиво обухватати криминалитет који су извршили малолетници. У малолетничку делинквенцију неретко спадају и поступци који се сматрају кршењем правила које нема криминалну позадину (Schlebusch, 1979). На пример, то могу бити статусни преступи, попут бежања из школе или од куће. Према томе, делинквенција претпоставља опсег понашања учињених од адолесцената којима се крши закон и захтева правни одговор заједнице (Marte, 2008: 2). Евидентно је да је делинквенција правна, социјална категорија, док су поремећаји понашања дијагностичка категорија, при чему деца која се могу сматрати делинквентним не морају испуњавати критеријум за дијагнозу поремећаја понашања (Liabø & Richardson, 2007). Код понашања којим се крше правила узраст се разматра на значајнијем нивоу него код агресивног понашања. То може бити из разлога што, за разлику од понашања којим се крше правила, агресивно понашање бележи стабилност (Burt, Mikolajewski & Larson, 2009). Наиме, ретки су они који престану са испољавањем агресивног понашања у адолесценцији, док је понашање којим се крше правила у адолесценцији постало толико учестало да се све чешће посматра као део нормативне развојне кризе (Roisman et al., 2010). Испољавање одређеног облика понашања којим се крше правила, на пример крађа од других или укућана, сматра се много озбиљнијим у адолесценцији него у детињству (Burt, 2012). Међутим, бежање из школе се сматра озбиљнијим симптомом уколико се региструје са 10–11 година него са 15–16 (Tremblay, 2010). Оно што такође уноси конфузију јесте то да се, у извесном смислу, понашање којим се крше правила може сматрати мање или више делом нормативног развоја, попут лагања (Burt, 2012).

Циљ рада је сагледавање разлика (у учесталости према полу, узрасту, прогнози) између ученика који испољавају агресивно и делинквентно понашање. На основу уочених специфичности, формулисане су практичне препоруке за реализацију школских програма усмерених на превенцију и третман делинквентног и агресивног понашања.

Појам агресивног и делинквентног понашања

На конкретну разлику између агресивног и делинквентног понашања први пут је указано половином прошлог века, при чему су идентификована два синдрома: несоцијализовани агресивни и социјализовани делинквентни поремећај (Hewitt & Jenkins, 1946, према Burt, 2012). Наглашавањем димензије социјализованости прави се разлика између оних који испољавају агресивно понашање, и то најчешће сами, и оних који испољавају делинквентно понашање, а добро су интегрисани у вршњачку групу. Истраживачке студије подржале су класификацију антисоцијалног понашања где се, с једне стране, издвајају расправљање са другима, туче, напади беса и сл. као део откривених понашања и, с друге, крађа, бежање из школе, подметање пожара и сл. као део прикривених понашања (Loeber & Schmalings, 1985). Прикривена и откривена димензија антисоцијалног понашања потврђена је и у студији која је спроведена у лабораторијским условима, и то тако да су крађа и уништавање имовине фактор који се разликује од физичке или вербалне агресије (Hinshaw, Simmel & Heller, 1995).

Спроведена је метаанализа, у коју су укључене 44 студије са 60 факторских анализа и узорак од преко 28.000 деце и адолесцената. Резултат је да је, поред већ препознате прикривене и откривене димензије проблема у понашању, откривена и деструктивна и недеструктивна димензија (Frick et al., 1993). Другим речима, подела на агресивно понашање и понашање којим се крше правила додатно се усложњава издвајањем четири подтипа: агресивно понашање, опозиционо понашање, статусни и имовински преступи. Агресивно понашање обухвата опозиционо и агресивно понашање, а делинквентно понашање имовинске и статусне преступе. Опозиционо и агресивно понашање сматрају се откривеним понашањем, с тим што се агресивно понашање, за разлику од опозиционог, сматра деструктивним понашањем. У откривено деструктивна понашања (агресивно понашање) спадају: туче, злостављање других, напади на друге, окривљавање других за своје грешке, окрутност и злонамерност. У откривено недеструктивна (опозициона понашања) спадају: љутња, узнемиравање других, тврдоглавост, расправљање, осетљивост, непослушност и напади беса (Frick et al., 1993). Прикривеним, али и деструктивним сматрају се имовински преступи, док су статусни преступи препознати као прикривени и недеструктивни. У прикривено деструктивна понашања (имовински преступи) спадају: вандализам, крађе, подметање пожара, лагање и окрутност према животињама. У прикривено недеструктивна

понашања спадају: кршење правила, злоупотреба психоактивних супстанци, псовање, бежање од куће и из школе (Frick et al., 1993).

Класификација заснована претежно на врсти уочених симптома (агресивно понашање и делинквентно понашање) у вези је са класификацијом према узрасту када су се проблеми појавили. У склопу узрасне класификације препознаје се тип код кога се антисоцијално понашање јавља у детињству и онај код кога се јавља у адолесценцији (APA, 1994; APA, 2013), односно целоживотноперзистентни и адолесценцијом лимитирани (Moffitt, 1993). Сматра се да су проблеми започели рано ако се јаве на узрасту до 10 година. Међутим, према последњој верзији Дијагностичко-статистичког приручника (DSM-5), издваја се и тип са неспецифичним почетком, код кога време појављивања првих симптома није познато. Поред апстинената, истраживачи су накнадно препознали и тип код кога се антисоцијално понашање на ниском нивоу испољава током целог живота (Moffitt, Caspi, Harrington, Caspi & Milne, 2002; Roisman, Monahan, Campbell, Steinberg & Cauffman, 2010). Опозициона понашања се манифестују на најранијем узрасту и праћена су агресивним понашањем. Затим се, од прикривених понашања, јављају имовински, па статусни преступи (Frick et al., 1993). Разлог што се откривена понашања јављају на ранијем узрасту може бити управо то што је за испољавање прикривених ипак потребан изванредан ниво когнитивног развоја (Tremblay, 2010). Присуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила представља недостатак кривице и кајања, неосетљивости за осећања других, површно изражавање емоција и недостатак бриге за извођење важних активности (Frick, 2009, према Frick, Ray, Thornton & Kahn, 2014). Присуство/одсуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила, прецизније присуство/одсуство лимитираних просоцијалних емоција, укључено је у последњу верзију Дијагностичко-статистичког приручника за менталне болести DSM-5 ради спецификације дијагнозе поремећаја понашања (APA, 2013). Да би се посебно спецификовало присуство лимитираних просоцијалних емоција потребно је да током 12 месеци дете у различитим контекстима испољи бар два од четири наведена понашања: недостатак кривице или кајања, недостатак емпатије, равнодушност према учинку и површна или дефицијентна осећања (APA, 2013). Поремећај понашања било које тежине може бити праћен присуством лимитираних просоцијалних емоција, с тим да је то најчешће тешка форма (APA, 2013).

У прилог повезаности наведених класификација говоре резултати истраживачких студија (Burt, Donnellan, Iacono & McGue, 2011; Hyde, Burt, Shaw, Donnellan & Forbes, 2015). Наиме, на узорку од 268 испитаника ниског социоекономског статуса који су праћени од адолесценције до одраслог доба испитивано је преклапање различитих класификација: узраст на којем се проблеми јављају, присуство агресивних симптома или симптома понашања којим се крше правила и присуство/одсуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила и њихова предиктивна вредност (Hyde et al., 2015). Утврђено је да је испитанике са рано испољеним проблемима карактерисала висока заступљеност агресивног понашања, али не и безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила. Налази истраживања указују на то да је, без обзира да ли је присуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила утврђено код типа са почетком у детињству или са почетком у адолесценцији, праћено агресивним понашањем (Frick et al., 2014). Повезаност класификације на агресивно понашање и понашање којим се крше правила и класификације у односу на узраст када су се симптоми јавили утврђена је у близаначкој студији адолесцената од 11 до 24 године. Иако су типови с почетком у детињству и адолесценцији били у вези с испољавањем антисоцијалног понашања у одраслом добу, та веза контролисањем агресивног понашања и понашања којим се крше правила губи на значају (Burt et al., 2011).

Према томе, класификација на агресивно понашање и делинквентно понашање сматра се супериорнијом у односу на узрастну. Аутори стога закључују да критеријум који се тиче понашања, односно испољавање агресивног, с једне, и делинквентног понашања, с друге стране, има више оправдања од критеријума у вези са узрастом на којем се јављају први симптоми антисоцијалног понашања (Burt et al., 2011). Наиме, узраст када су се проблеми појавили није се показао толико значајним показатељем антисоцијалног понашања у одраслом добу као што се претпостављало. То што се, на пример, први симптоми јављају рано само по себи није предиктивни фактор антисоцијалног понашања у одраслом добу, већ је то агресивно понашање. Специфичан облик антисоцијалног понашања, на пример учестало испољавање физичке агресије, пре него јављање проблема у детињству, утиче на исход антисоцијалног понашања у одраслом добу. Штавише, савремена сазнања упућују на то да се с антисоцијалним проблемима који су започели у детињству може прекинути у адолесценцији, као и да се проблеми који су се први пут уочили у адолесценцији могу одржати и у одраслом добу (Burt et al., 2011; Moffitt et al., 2002;

Roisman et al., 2010). Аутори закључују да је подела према критеријуму узраста на којем се јављају први проблеми само други начин диференцијације за ону која је заснована на критеријуму који се тиче врсте симптома (Burt et al., 2011).

Учесталост, карактеристике и прогноза агресивног и делинквентног понашања код ученика

Резултати истраживачких студија упућују да је агресивно понашање заступљено у пропорцијама од 4,2 (Harder et al., 2014), преко 6,3 (Heyerdahl et al., 2004), до 15,4% (Shahini et al., 2015). Пропорција ученика са делинквентним понашањем у ширем смислу креће се од 1,2 (Harder et al., 2014), преко 8,7 (Shahini et al., 2015), до 21,3% (Heyerdahl et al., 2004). Примећују се велике разлике у заступљености у зависности од културног контекста у којима су истраживања вршена. Налази истраживања сведоче о ефектима културе и друштва који су се показали значајнијим у контексту испољавања делинквентног него агресивног понашања и пола и узраста (Rescorla et al., 2007a; Verhulst et al., 2003). У литератури и лаичкој јавности погрешно се може стећи утисак о физичкој агесији као најучесталијем симптому агресивног понашања код ученика, при чему истраживачке студије указују на другачије налазе. На пример, у истраживању које је рађено на узорку од преко 55.000 деце узраста 6–16 година из 31 земље, а према извештавању родитеља, утврђено је да су, посматрано по појединачним симптомима, адолесценти имали највише скорове на ајтемима синдрома агресивног понашања: „много се свађам”, „настојим да добијем много пажње од других”, „непослушан сам према родитељима”, „више волим да будем у друштву старијих од мене него са својим вршњацима”, „тврдоглав сам” (Rescorla et al., 2007a). Најнижи скорови измерени су на ајтемима синдрома агресивног понашања – „уништавам своје ствари” и „уништавам туђе ствари” и на ајтемима синдрома понашања којим се крше правила – „бежим од куће”, „крадем ван куће”, „сувише често мислим на секс” и „користим лекове које ми није прописао лекар” (Rescorla et al., 2007a).

Утицајне епидемиолошке студије указују да су дечаци учесталије испољавали агресивно понашање у односу на девојчице (Rescorla et al., 2007a, 2007b). С друге стране, велики број истраживачких студија не налази статистички значајне разлике према полу при испољавању агресивног понашања (Abad et al., 2002; Broberg et al., 2001; Shahini et al., 2015;

Verhulst et al., 2003). То што нису пронађене статистички значајне разлике према полу при испољавању агресивног понашања може да буде због тога што агресивно понашање код дечака у детињству, иако заступљеније него код девојчица, брже опада него код девојчица, те до касне адолесценције дечаци и девојчице заправо испољавају исти ниво агресивног понашања (Bongers, Koot, van der Ende & Verhulst, 2003; Bongers et al., 2004). Треба имати у виду да се, у зависности од извора информација, о агресивном понашању различито извештава. На пример, док се према извештавању родитеља у хрватској студији не налазе полне разлике при испољавању агресивног понашања, према извештавању наставника агресивно понашање чешће врше дечаци, а према извештавању адолесцената девојчице (Rudan et al., 2005). Rescorla et al. (2007a) такође су користили родитеље као извор информација. Налази из финске студије, која је спроведена на више од 7.000 адолесцената, указују на то да девојчице учесталије испољавају агресивно понашање (Hurtig, Taanila, Ebeling, Miettunen & Moilanen, 2005). Аутори сматрају да се такав резултат може приписати факторима скандинавске културе и социјализације, где су, прво, жене доста слободније у испољавању осећања у односу на остатак света, а друго, показале су се као много искреније од мушкараца, чак и у анонимним истраживањима (Hurtig et al., 2005). Према финској студији, девојчице су имале више скорове на ставкама: расправља се, тражи пажњу, непослушност, тврдоглавост, промене расположења, сумњичавост, напади беса, вриштање, вика и друго (Hurtig et al., 2005). Међутим, дечаци су свакако чешће испољавали насилничко понашање и учесталије кршили закон (Hurtig et al., 2005). Аутори сугеришу да су девојчице склоније од дечака у испољавању агресивности према себи него према другима, што сматрају интернализваним аспектима екстернализованих проблема (Hurtig et al., 2005).

Налази истраживања епидемиолошких студија указују да дечаци чешће извршавају делинквентно понашање у односу на девојчице (Rescorla et al., 2007a, 2007b; Verhulst et al., 2003). То је утврђено независно од извора информација, и према извештавању родитеља и адолесцената (Verhulst et al., 2003). Резултати истраживачких студија такође указују на већу заступљеност делинквентног понашања у односу на адолесценткиње (Abad, Forns & Gómez, 2002; Broberg et al., 2001; Håyerdahl et al., 2004; Rudan et al., 2005; Shahini et al., 2015). Потврђено је да дечаци чешће испољавају делинквентно понашање и према извештавању родитеља, и наставника и адолесцената (Rudan et al., 2005). У истраживању које је рађено на узорку од 1.342 каталонска адолесцената из Барселоне делинквентно понашање је било статистички значајно учесталије само

код адолесцената млађе узрасне групе, од 11 до 14 година (Abad et al., 2002). Објашњења за чешће испољавање делинквентног понашања код дечака могу бити различита. Једно од њих упућује на генетске разлике у етиологији, где код дечака наслеђе у већем проценту варијансе објашњава испољавање делинквентног понашања него код девојчица (Bartels et al., 2003). Међутим, пошто се средина свакако сматра прикладнијим објашњењем за испољавање таквих понашања (Burt, 2009) и пошто је већ указано да породична средина свакако представља значајнији протективни фактор за девојчице (Leadbeater, Kupermine, Blatt & Hertzog, 1999), указује се на полне разлике у вршњачкој социјализацији. Наиме, дечаци који испољавају делинквентно понашање у већој мери се друже са антисоцијалним вршњацима, за разлику од девојчица (van Lier, Vitaro, Woonner, Vuijk & Grijnen, 2005). Затим, иако дечаци који испољавају делинквентно понашање подједнако као и девојчице бивају одбачени од вршњака, то се дешава из потпуно различитих разлога. На пример, дечаци нису прихваћени од просоцијалних вршњака због насилничког понашања, а девојчице због мањка социјалних компетенција (van Lier et al., 2005). Резултати финске студије упућују на то да су девојчице генерално биле склоније да се друже са старијим друштвом, беже од куће и из школе, краду од куће, употребљавају алкохол и дроге (Hurtig et al., 2005). Објашњење се, као и код агресивног понашања, проналази у факторима културе и друштва и женске еманципације с тим у вези (Hurtig et al., 2005). Нису пронађени налази којима се полне разлике у испољавању делинквентног понашања не препознају.

Истраживања указују на пораст агресивног понашања са узрастом (Abad et al., 2002; Verhulst et al., 2003). Резултати на турским, али не и холандским адолесцентима (где нису утврђене узрасне разлике) указују на то да су старији адолесценти чешће испољавали агресивно понашање (Janssen et al., 2004). С друге стране, истраживања указују на опадање агресивног понашања током адолесценције, и то независно од врсте информаната. Прецизније, на узорку од 1.122 холандска адолесцента узраста 11–18 година агресивно понашање са узрастом расте, достиже свој максимум око 15. године и од 16. године опада (van der Ende & Verhulst, 2005). Поједине истраживачке студије не препознају узрасне разлике при испољавању агресивног понашања (Broberg et al., 2001). То може бити из разлога што се са узрастом не бележе промене у генетским утицајима средине с тим у вези (Harden et al., 2015).

Велики број студија препознаје да су разлике по узрасту најочљивије при испољавању понашања којим се крше правила у односу на агресивно

понашање и екстернализоване проблеме (Broberg et al., 2001; Janssen et al., 2004; Verhulst et al., 2003). Код каталонских адолесцената бележи се пораст делинквентног понашања са узрастом код оба пола (Abad et al., 2002). Уочену тенденцију потврђују и налази лонгитудиналног истраживања са циљем утврђивања специфичности развоја екстернализованих проблема у општој популацији деце и адолесцената, које је рађено на узорку од 2.076 деце узраста 4–18 година, при чему је утврђено да делинквентно понашање расте са узрастом (Bongers et al., 2003). Истраживачке студије у којима су подаци прикупљани на основу више различитих информаната потврђују учесталије испољавање делинквентног понашања са узрастом, с тим да је пријављивање од адолесцената било учесталије (van der Ende & Verhulst, 2005). То се може објаснити недовољно добрим увидом родитеља у понашање адолесцената (посебно тежих облика) (Bongers et al., 2004). Једно од објашњења за учесталије испољавање делинквентног понашања код старијих адолесцената претпоставља пораст утицаја наслеђа са узрастом, и то у функцији промена које се дешавају уласком у пубертет (Harden et al., 2015). Према томе, пораст тог понашања више се може сматрати последицом промена у хормонском статусу него узраста (Harden et al., 2015).

Истраживања развојних трајекторија упућују на опадање агресивног и делинквентног понашања са узрастом код адолесцената оба пола (Bongers et al., 2003; Niv al., 2013). Опадање агресивног понашања објашњава се променама које настају у мозгу, док се пораст делинквентног понашања тумачи порастом импулсивности (Niv al., 2013). Будући да су девојчице манипулативније, може се претпоставити да многи аспекти агресивног понашања остају непрепознати. На узорку од 1.964 швајцарске деце и адолесцената утврђено је да дечаци узраста 6–11 година имају статистички значајно више скорове на скалама које мере екстернализоване проблеме и агресивно понашање него дечаци узраста од 12 до 17 година (Steinhausen et al., 1997). Девојчице узраста од 12 до 17 година имају статистички значајно више скорове на скали која мери делинквентно понашање него девојчице узраста од 6 до 11 година. Нема статистички значајних разлика у испољавању екстернализованих проблема и агресивног понашања код девојчица различитог узраста (Steinhausen et al., 1997). С тим у вези, налази истраживања указују на то да, иако екстернализовани проблеми и делинквентно понашање расту са узрастом код оба пола, код агресивног понашања бележи се стабилност на узрасту од око 14. године код дечака, док код девојчица наставља да расте (Abad et al., 2002). Постоје студије које указују да је код адолесценткиња пораст

делинквентног понашања израженији, без обзира на већу заступљеност дечака (Scaramella et al., 1999). Истраживања указују да, иако се путање агресивног понашања код дечака и девојчица врло разликују, од 16. године нема разлика у скоровима агресивног понашања (van der Ende & Verhulst, 2005).

У истраживању које се бавило прогнозом екстернализованих проблема у понашању у детињству, утврђена је хетеротипична предикција за две потпуно различите предикције – агресивног понашања и делинквентног понашања. Лонгитудиналном двадесетчетворогодишњом студијом о развоју психопатологије од детињства до одраслог доба, која је спроведена у Холандији, утврђено је да агресивно понашање и делинквентно понашања предиктују касније емоционалне и бихејвиоралне проблеме (Reef et al., 2009). Наиме, агресивно понашање у детињству предиковало је соматске притужбе и проблеме мишљења, док је делинквентно понашање предиковало само екстернализоване проблеме (и агресивно понашање и делинквентно понашање) (Reef et al., 2009). Истраживачи су, осим прогностичког потенцијала, испитивали утицај разлика у извештавању родитеља и адолесцената о проблемима у прилагођавању на испољавање проблема у каснијим тачкама мерења. Утврђено је да разлике у извештавању родитеља и адолесцената утичу на дисциплинске проблеме у даљем школовању, контакте са полицијом и судом и злоупотребу психоактивних супстанци (Ferdinand, van der Ende & Verhulst, 2006).

Импликације за примену школских интервенција

На основу прегледа истраживачких студија, аутори уочавају да се у одређеним средњим школама учесталије испољава агресивно и делинквентно понашање (Gottfredson, Gottfredson, Payne & Gottfredson, 2005; Rutter, 1982). Поставља се питање по чему су оне другачије од школа са нижом стопом преступништва. Аутори издвајају следеће карактеристике: већи степен неповерења између ученика и наставника, слаба посвећеност школи, нејасна и неконзистентна школска правила и друге разлике у вези са организацијом рада школе и школском климом (Farrington & Welsh, 2008). У студији која је рађена на узорку од 12 средњих школа откривено је да су школе са вишом стопом делинквенције биле карактеристичне по: већем броју неоправданих изостанака, ниском социоекономском статусу породица, при чему је код мајки била учесталије евидентирана психијатријска дијагноза, а код очева испољавање антисоцијалног понашања и

друго (Rutter, 1982). Контролисањем социоекономског статуса и кључних аспеката интелигенције утврђено је да још неки школски фактори (попут велике заступљености кажњавања и слабе заступљености похвала и награђивања) одређују школу као погодну средину за већу стопу агресивног и делинквентног понашања код ученика (Rutter, 1982). Истраживањем које је рађено на репрезентативном националном узорку у 254 америчке средње школе, са циљем испитивања повезаности организационих аспеката школа и школским криминалом и нередом, дошло се до података да је у школама у којима су правила праведнија и јаснија мање испољавање делинквентног понашања и виктимизација студената, али не и виктимизација наставника. С друге стране, у школама у којима влада позитивна школска клима и мања виктимизација наставника, али не и ученика, делинквентно понашање није мање заступљено (Gottfredson et al., 2005). Такође, уочава се да је сиромаштво као карактеристика социјалне средине у којој се школа налази у корелацији са виктимизацијом наставника у школи, као и са самоизвештавањем ученика о испољавању делинквентног понашања и виктимизацији (Gottfredson et al., 2005).

Уочава се да поједини аспекти школске климе могу послужити као модератор утицаја негативних индивидуалних фактора при испољавању проблема у понашању код средњошколаца (Kuperminc, Leadbeater & Blatt, 2001; Loukas & Murphy, 2007). У лонгитудиналној студији на узорку од око 500 њујоршких средњошколаца оба пола са уједначеним структуралним карактеристикама, позитивна школска клима препозната је као модератор негативне самокритичности ученика при испољавању екстернализованих и интернализованих проблема (Kuperminc et al., 2001). Осим јасних школских правила и осећања да се према свим ученицима поступа на исти начин, као индикатор позитивне школске климе узет је и однос између ученика и наставника и међусобан однос ученика (Kuperminc et al., 2001). У лонгитудиналној студији на узорку од 488 америчких средњошколаца испитивана је модерација појединих аспеката школске климе (кохезија, такмичарски дух, задовољство одељењем и подељеност ученика) при разматрању утицаја ниске вољне контроле и поремећаја понашања (Loukas & Murphy, 2007). Утврђено је да виђење школске кохезије као добре модулира утицај ниске вољне контроле при испољавању поремећаја понашања код ученика оба пола, а задовољство одељењем модулира ризик од ниске вољне контроле, али само код девојчица (Loukas & Murphy, 2007).

Од програма који се традиционално примењују у школском окружењу, а који су, поред осталог, усмерени на агресивно и делинквентно понашање, као најуспешнији издвајају се: игра доброг понашања, руковођење

одељењем, редуковање вршњачког насиља (Bowman-Perrott, Burke, Zaini, Zhan, Vannest, 2016; Jiménez-Barberoa, Ruiz-Hernández, Llor-Zaragozab, Pérez-Garcíac, Llor-Esteban, 2015; Korpershoek, Harms, de Boer, van Kujik, Doolaard, 2016). Предности игре доброг понашања су у томе што се тим путем, осим редуције прооблема у понашању, унапређује и репертоар просоцијалног понашања. Резултати метааналитичке студије указују на то да од игре доброг понашања заправо највише добију ученици који су у ризику, односно испољавају бихејвиоралне и емоционалне проблеме у понашању (Bowman-Perrott et al., 2016). Наиме, ради се о интервенцији која је веома флексибилна, јер је примећено да модификоване верзије програма (на пример, примена у другом окружењу), такође дају веома добре резултате. Програми руковођења одељењем у којима доминирају интервенције унапређивања социјалноемоционалног статуса ученика постижу најбоље резултате у превенцији емоционалних и бихејвиоралних проблема, док они у којима доминирају интервенције фокусиране на наставнике највише утичу на боља академска постигнућа ученика (Korpershoek et al., 2016). Метааналитичке студије указују на то да Олвеусов програм превенције вршњачког насиља показује најбоље резултате при примени са децом млађом од 10 година и уз трајање до годину дана (Jiménez-Barberoa et al., 2015). Резултати истраживања указују на то да индивидуалне интервенције за рад са децом са агресивним и делинквентним понашањем остварују најбоље резултате када се на што ранијем узрасту укључе и неке додатне компоненте програма (Stoltz, Londen, Dekovic, De Castro, Prinzie, 2012).

Литература

- Abad, J., Forns, M. & Gómez, J. (2002). Emotional and behavioral problems as measured by the YSR: gender and age differences in Spanish adolescents. *European Journal of Psychological Assessment*, 18(2), 149–157.
- Achenbach, T. M. & Rescorla, L. A. (2001). *Manual for the ASEBA school-age forms and profiles*. Burlington: University of Vermont, Research Center for Children, Youth & Families.
- APA (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th Edition). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- APA (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th Edition). Washington, DC: American Psychiatric Association.

- Bartels, M., Hudziak, J. J., van den Oord, E. J. C. G., van Beijsterveldt, C. E. M., Rietveld, M. J. H. & Boomsma, D. I. (2003). Co-occurrence of aggressive behavior and rule-breaking behavior at age 12: multi-rater analyses. *Behavior Genetics*, 33(5), 607–621.
- Bongers, I. L., Koot, H. M., van der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of Abnormal Psychology*, 112(2), 179–192.
- Bongers, I. L., Koot, H. M., van der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2004). Developmental trajectories of externalizing behaviors in childhood and adolescence. *Child Development*, 75(5), 1523–1537.
- Bowman-Perrott, L., Burke, M. D., Zaini, S., Zhang, N., & Vannest, K. (2016). Promoting positive behavior using the Good Behavior Game: A meta-analysis of single-case research. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 18(3), 180–190.
- Broberg, A. G., Ekeröth, K., Gustafsson, P. A., Hansson, K., Hägglöf, B., Ivarsson, T. & Larsson, B. (2001). Self-reported competencies and problems among Swedish adolescents: a normative study of the YSR. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 10(3), 186–193.
- Burt, S. A. (2012). How do we optimally conceptualize the heterogeneity within antisocial behavior? An argument for aggressive versus non-aggressive behavioral dimensions. *Clinical Psychology Review*, 32(4), 263–279.
- Burt, S. A., Mikolajewski, A. J. & Larson, C. L. (2009). Do aggression and rule-breaking have different interpersonal correlates? A study of antisocial behavior subtypes, negative affect, and hostile perceptions of others. *Aggressive Behavior*, 35(6), 453–461.
- Burt, S. A., Donnellan, M. B., Iacono, W. G. & McGue, M. (2011). Age-of-onset or behavioral sub-types? A prospective comparison of two approaches to characterizing the heterogeneity within antisocial behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39(5), 633–644.
- Bushman, B. J. & Anderson, C. A. (2001). Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*, 108(1), 273–279.
- Connor, D. F. (2012). *Aggression and Antisocial Behavior in Children and Adolescents: Research and Treatment*. New York: Guilford Press.
- Ferdinand, R. F., Verhulst, F. C. & Witznitzer, M. (1995). Continuity and change of self-reported problem behaviors from adolescence into young adulthood. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34(5), 680–690.

- Frick, P. J., Ray, J. V., Thornton, L. C. & Kahn, R. E. (2014). Annual research review: a developmental psychopathology approach to understanding callous-unemotional traits in children and adolescents with serious conduct problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(6), 532–548.
- Frick, P. J., Lahey, B. L., Loeber, R., Tannenbaum, L., van Horn, Y., Christ, M. A. G., ... & Gottfredson, G. D., Gottfredson, D. C., Payne, A. A., & Gottfredson, N. C. (2005). School climate predictors of school disorder: Results from a national study of delinquency prevention in schools. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 42(4), 412–444.
- Hanson, K. (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: a meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinic sample. *Clinical Psychology Review*, 13(4), 319–340.
- Harden, P. K., Patterson, M. W., Briley, D. A., Engelhardt, L. E. Kretsch, N. Frank D. M., ... & Tucker-Drob, E. M. (2015). Developmental changes in genetic and environmental influences on rule-breaking and aggression: age and pubertal development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(12), 1370–1379. 191
- Harder, V. S., Mutiso, V. N., Khasakhala, L. I., Burke, H. M., Rettew, D. C., Ivanova, M. Y. & Ndeti, D. M. (2014). Emotional and behavioral problems among impoverished Kenyan youth: factor structure and sex differences. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 36(4), 580–590.
- Heyerdahl, S., Kvernmo, S. & Wichstrøm, L. (2004). Self-reported behavioural/emotional problems in Norwegian adolescents from multiethnic areas. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 13(2), 64–72.
- Hinshaw, P., Simmel, C. & Heller, L. (1995). Multimethod assessment of covert antisocial behavior in children: laboratory observations, adult ratings, and child self-report. *Psychological Assessment*, 7(2), 209–219.
- Hurtig, T., Taanila, A., Ebeling, H., Miettunen, J. & Moilanen, I. (2005). Attention and behavioural problems of Finnish adolescents may be related to the family environment. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14(8), 471–478.
- Korpershoek, H., Harms, T., de Boer, H., van Kuijk, M., & Doolaard, S. (2016). A meta-analysis of the effects of classroom management strategies and classroom management programs on students' academic, behavioral, emotional, and motivational outcomes. *Review of Educational Research*, 86(3), 643–680.

- Kuperminc, G. P., Leadbeater, B. J., & Blatt, S. J. (2001). School social climate and individual differences in vulnerability to psychopathology among middle school students. *Journal of School Psychology, 39*(2), 141–159.
- Leadbeater, B. J., Kuperminc, G. P., Blatt, S. J. & Hertzog, C. (1999). A multivariate model of gender differences in adolescents' internalizing and externalizing problems. *Developmental Psychology, 35*(5), 1268–1282.
- Liabø, K. & Richardson, J. (2007). *Conduct Disorder and Offending Behaviour in Young People: Finding from Research*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Loeber, R. & Schmalings, B. (1985). Empirical evidence for overt and covert patterns of antisocial conduct problems: a metaanalysis. *Journal of Abnormal Child Psychology, 13*(2), 337–353.
- Loeber, R., Keenan, K. & Zhang, Q. (1997). Boys' experimentation and persistence in developmental pathways toward serious delinquency. *Journal of Child and Family Studies, 6*(3), 321–357.
- Loeber, R., Wung, P., Keenan, K., Giroux, B., Stouthamer-Loeber, M., van Kammen, W. B. & Maugham, B. (1993). Developmental pathways in disruptive child behavior. *Development and Psychopathology, 5*(1–2), 103–133.
- Loukas, A., & Murphy, J. L. (2007). Middle school student perceptions of school climate: Examining protective functions on subsequent adjustment problems. *Journal of School Psychology, 45*(3), 293–309.
- Jiménez-Barbero, J. A., Ruiz-Hernández, J. A., Llor-Zaragoza, L., Pérez-García, M., & Llor-Esteban, B. (2016). Effectiveness of anti-bullying school programs: A meta-analysis. *Children and Youth Services Review, 61*, 165–175.
- Niv, S., Tuvblad, C., Raine, A. & Baker, L. A. (2013). Aggression and rule-breaking: Heritability and stability of antisocial behavior problems in childhood and adolescence. *Journal of Criminal Justice, 41*(5), 285–291.
- Moffitt, T. E., Caspi, A., Harrington, H. & Milne, B. J. (2002). Males on the life-course-persistent and adolescence-limited antisocial pathways: follow-up at age 26 years. *Development and Psychopathology, 14*(01), 179–207.
- Marte, R. M. (2008). *Adolescent Problem Behaviors: Delinquency, Aggression, and Drug Use*. El Paso: LFB Scholarly Pub.
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review, 100*(4), 674–701.
- Schlebusch, L. (1979). *Conduct disorders in youth*. Durban: Butter worth &co (SA).

- Rescorla, L., Achenbach, T., Ivanova, M. Y., Dumenci, L., Almqvist, F., Bilenberg, N., ... & Verhulst, F. (2007a). Behavioral and emotional problems reported by parents of children ages 6 to 16 in 31 societies. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 15(3), 130–142. 363.
- Reef, J., Diamantopoulou, S., van Meurs, I., Verhulst, F. & van Der Ende, J. (2009). Child to adult continuities of psychopathology: a 24 year followup. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 120(3), 230–238.
- Roisman G. I., Monahan K. C., Campbell, S. B., Steinberg L. & Cauffman E. (2010). Is adolescence-onset antisocial behavior developmentally normative? *Development and Psychopathology*, 22(2), 295–311.
- Rubin, S. (1949). The legal character of juvenile delinquency. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 261(1), 1–8.
- Rudan, V., Begovac, I., Szirovicza, L., Filipoviæ, O. & Skoëiæ, M. (2005). The child behavior checklist, teacher report form and youth self report problem scales in a normative sample of Croatian children and adolescents aged 7–18. *Collegium Antropologicum*, 29(1), 17–26.
- Rutter, M. (1982). *Fifteen Thousand Hours: Secondary Schools and their Effects on Children*. Cambridge: Massachuttests. Harvard University Press.
- Smeets, C., Oostermeijer, S., Lappenschaar, M., Cohn, M., van der Meer, J. M. J., Popma, A. ... & Buitelaar, J. K. (2017). Are proactive and reactive aggression meaningful distinctions in adolescents? A variable-and person-based approach. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 45(1), 1–14.
- Scaramella, L. V., Conger, R. D. & Simons, R. L. (1999). Parental protective influences and gender-specific increases in adolescent internalizing and externalizing problems. *Journal of Research on Adolescence*, 9(2), 111–141.
- Shahini, M., Rescorla, L., Wancata, J. & Ahmeti, A. (2015). Mental health problems in Kosovar adolescents: results from a national mental health survey. *Neuropsychiatrie*, 29(3), 125–132.
- Steinhausen, H. C., Metzke, C. W., Meier, M. & Kannenberg, R. (1997). Behavioral and emotional problems reported by parents for ages 6 to 17 in a Swiss epidemiological study. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 6(3), 136–141.
- Stoltz, S., Londen, M. V., Deković, M., Castro, B. O. D., & Prinzie, P. (2012). Effectiveness of individually delivered indicated school-based interventions on externalizing behavior. *International Journal of Behavioral Development*, 36(5), 381–388.

- Tremblay, R. E. (2000). The development of aggressive behaviour during childhood: what have we learned in the past century? *International Journal of Behavioral Development*, 24(2), 129–141.
- Van Der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2005). Informant, gender and age differences in ratings of adolescent problem behaviour. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14(3), 117–126.
- Van Lier, P. A., Vitaro, F., Wanner, B., Vuijk, P. & Crijnen, A. A. (2005). Gender differences in developmental links among antisocial behavior, friends' antisocial behavior, and peer rejection in childhood: results from two cultures. *Child Development*, 76(6), 841–855. 436
- Verhulst, F. C., Achenbach, T. M., van der Ende, J., Erol, N., Lambert, M. C., Leung, P. V.,... & Zubrick, S. (2003). Comparisons of problems reported by youths from seven countries. *American Journal of Psychiatry*, 160(8), 1479–1485.

CHARACTERISTICS OF STUDENTS WITH AGGRESSIVE AND DELINQUENT BEHAVIOR? RECOMMENDATIONS FOR INTERVENTIONS IN SCHOOL CONTEXT

By Marina LEPOJEVIC KOVACEVIC

ABSTRACT

Inclusion of students with behavioral problems in the educational process is a particular challenge for teachers and practitioners. The aim of the paper is to understand the differences between the characteristics of students with aggressive and delinquent behavior. Schools in which aggressive and delinquent behavior are more frequent than those in which they are less represented by poorer teacher-student relationships, unclear and inconsistent school rules, poor school commitment, and more. Based on the specificities identified, practical recommendations have been formulated to implement interventions aimed at preventing and treating delinquent and aggressive behavior in a school context. The most empirical evidence is found for good behavior game, classroom management interventions and enhancing peer interactions.

Key words: students, aggressive behavior, delinquent behavior, school interventions.

Ксенија СТАНИМИРОВ*
Марија АНЂЕЛКОВИЋ
Бранка ЈАБЛАН
Весна ВУЧИНИЋ

Прегледан рад
Примљено: 28. 11. 2019.
Прихваћено: 05. 12. 2019.

ПАРТИЦИПАЦИЈА ОДРАСЛИХ ОСОБА СА ОШТЕЋЕЊЕМ ВИДА: ФАКТОРИ И БАРИЈЕРЕ**

Партиципација је дефинисана као широк концепт који покрива све оне животне домене или ситуације у које особа може бити укључена, што подразумева одређени степен аутономије, односно способност особе да контролише свој живот, чак и када нешто не ради самостално. С друге стране, ограничење учествовања схвата се као проблем с којим се особа може суочити приликом укључивања у животне ситуације. У литератури се разликују партиципација одраслих и деце, партиципација појединаца са ометеношћу и особа без ометености, што указује на постојање различитих димензија укључености. За особе са инвалидитетом партиципација је индивидуални концепт и не постоји једно универзално нити оптимално решење за све. Различити лични фактори, међу којима су оштрина вида, пол, социоекономски статус, узраст (тј. старење), ниво физичких способности, тешкоће и проблеми са самосталним кретањем, са самосталним живљењем, остваривање мањег броја социјалних интеракција, као и средински фактори (ставови друштва, недоступно физичко и социјално окружење, бука, густ саобраћај, лоши услови на улицама и тротоарима, непостојање тактичних стаза и звучних семафора) могу бити разлог за варијабилност у области партиципације код одраслих особа са оштећењем вида. Студије су показале да, када

* ksenijastanimirov@fasper.bg.ac.rs, Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

** Рад је проистекао из пројеката *Социјална партиципација особа са интелектуалном ометеношћу*, ОН179017, и *Креирање протокола за процену едукативних потенцијала деце са сметњама у развоју као критеријума за израду индивидуалних образовних програма*, ОН 179025, (2011–2019), чију реализацију финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

се говори о особама са оштећењем вида, без обзира на њихов труд и жељу који су присутни, у поређењу са одраслим особама из опште популације, слепе и слабовиде особе учествују у недовољном броју дневних активности и друштвених улога. Циљ рада је да се, прегледом литературе, издвоје фактори и баријере које могу негативно утицати на партиципацију слепих и слабовидих особа.

Кључне речи: партиципација, социјална партиципација, баријере, оштећење вида

Увод

Инвалидитет је сложен феномен који представља и интеракцију између особина појединца и контекста у ком људи живе. Пре настанка Међународне класификације функционисања (*International classification of functioning, disability and health: ICF*; WHO, 2002, 2001) постојала су два концептуална модела инвалидитета – медицински и социјални. У медицинском моделу инвалидитет је посматран као карактеристика особе директно изазвана обољењем, траумом или неким другим здравственим стањем које је захтевало медицинску бригу у виду стручног третмана. Основни циљ овог модела био је одабир одговарајућег медицинског третмана да би се проблем који појединац има „поправио”. С друге стране, социјални модел ометености инвалидитет види као социјално креиран проблем, а не као карактеристику појединца. У социјалном моделу инвалидитет захтева одговор друштва, с обзиром на то да је проблем настао због неприлагођене физичке средине, ставова и других срединских карактеристика (WHO, 2002).

Данас се најбољим моделом инвалидитета сматра онај који и из социјалног и из медицинског модела узима оно што је тачно, избегавајући њихове недостатке. Такав модел назван је биопсихосоцијални. На њему се заснива Међународна класификација функционисања (МКФ) која, захваљујући поменутој синтези, обезбеђује кохерентан поглед на различите перспективе здравља: биолошке, социјалне и индивидуалне (WHO, 2002). У оквиру овог модела, функционисање и инвалидитет схватају се као динамичне интеракције између здравствених стања (обољења, поремећаја, повреда) и контекстуалних фактора (WHO, 2001; WHO, 2002; Kostanjsek, 2011). Контекстуални фактори могу бити спољашњи или средински (нпр. ставови друштва, архитектонске, правне и социјалне баријере, рељеф, клима итд.), као и унутрашњи, лични фактори (пол, узраст, социјално порекло, образовање, занимање, карактер и др.), који утичу на то како појединац доживљава инвалидитет (Alma, Van der Mei, Groothoff, & Suurmeijer, 2012). Управо контекстуалне и личне карактеристике могу бити разлог за варијабилност у области партиципације током живота.

С развојем МКФ партиципација је постала веома важна (Alma et al., 2012). Партиципација се дефинише као широк концепт који покрива све животне домене или ситуације у које особа може бити укључена (Nogueau et al., 2004). Ограничење партиципације се објашњава као проблем с којим се особа може суочити приликом укључивања у различите активности и животне ситуације; прецизније, ограничења у области партиципације односе се на рестрикције које су настале као последица оштећења или инвалидности и које негативно утичу на активности које особа треба или жели да оствари. МКФ нуди оквир који повезује, описује и класификује две компоненте функционисања и инвалидитета: а) телесне функције и структуре и б) активности и партиципацију (Badley, 2008; Salminen & Karhula, 2014). Компонента активност и партиципација садржи дијапазон домена који покривају различите аспекте функционисања из перспективе појединца и из перспективе друштва. На пример, капацитет да се препешачи одређена раздаљина односи се на активност, док се ходање појединца у окружењу уз обављање свакодневних активности односи на партиципацију. Задовољство партиципацијом је блиско повезано са личним приоритетима и циљевима и указује на то како појединац перципира свој оптимални ниво партиципације (Levasseur et al., 2008). Перенбум и Чоурс (Perenboom & Chorus, 2003) наглашавају да се учинак по себи не односи само на партиципацију, као и да необављање неког задатка не значи да особа не учествује. Особа која физички зависи од других људи, али која, у складу са својим жељама, контролише када и како се ствари реализују учествује тако што испуњава своје личне циљеве и своју социјалну улогу. Ако знамо да, најједноставније речено, партиципација представља укљученост у животне ситуације, јасно је да то подразумева одређени степен аутономије, односно способност особе да контролише свој живот, чак и када нешто не ради самостално. Ово значи да кључни индикатор постигнућа не треба да буде само тренутни учинак, већ и испуњење личних циљева и социјалних улога (Perenboom & Chorus, 2003).

У литератури се разликују учешће одраслих и деце, учешће појединца са ометеношћу и особа без ометености, што имплицира постојање различитих димензија партиципације. У зависности од таксономије, помиње се скоро 800 различитих активности које се могу груписати према неким критеријумима. Уобичајен спектар активности којима се особе током живота баве укључују уметничке, креативне, културне, физичке, спортске, социјалне, радне, образовне, волонтерске и друге активности (King et al., 2004; Law et al., 2006).

Утицај хроничних болести или било ког оштећења на партиципацију појединца био је важна тема истраживања у протеклим деценијама. Међутим, када је реч о особама са оштећењем вида, раније реализована истраживања углавном су се фокусирали на клиничке (оштрина вида, ширина видног поља) и функционалне (брзина читања, кретање, реализација дневних активности) исходе. Тема партиципације у друштву била је занемарена. Као последица тога, знање о социјалним исходима оштећења вида било је ограничено (Alma, 2012).

Циљ рада је да се прегледом литературе о партиципацији особа са оштећењем вида издвоје фактори и баријере који могу утицати на учествовање особа из ове популације у различитим активностима. У сврху прегледа литературе коришћени су сервис Конзорцијума библиотека Србије за обједињену набавку – КоБСОН, као и *Google Scholar Advanced Search*. Литература је прикупљена претрагом сервиса *Ebscohost* и *Science Direct*, уз комбинацију следећих кључних речи: партиципација, социјална партиципација, оштећење вида, а допуњена је и прегледом референци у релевантним радовима.

Преглед истраживања о партиципацији особа са оштећењем вида

Лични фактори и веза са партиципацијом

Јасно је да губитак вида било ког степена може довести до функционалних ограничења (Dijkhuizen, Hilgenkamp, Krijnen, van der Schans, & Waninge, 2016), самим тим и до ограничења у области партиципације. Ограничења учествовања у друштвеним активностима, активностима провођења слободног времена и активностима у вези са радним ангажовањем, уз тешкоће у реализовању свакодневних основних и инструменталних активности (одржавање личне хигијене, облачење, одлазак у банку, самопослугу), негативно утичу на независност, аутономију и квалитет живота (Kempen, Ballemans, Ranchor, van Rens, & Zijlstra, 2012). Куповина, препознавање особа, безбедно кретање су активности које захтевају ефикасну употребу вида, па велики број аутора (Alma et al., 2012; Ivanoff, Sonn, Lundgren-Lindqvist, Sjoëstrand, & Steen, 2000; Lamoureux, Hassell, & Keeffe, 2004b) доводи *оштрину вида* у везу са способношћу реализовања активности у друштвеном окружењу. На основу резултата поменутих студија може се извести закључак да је оштрина вида значајан предиктивни фактор за појаву тешкоћа приликом реализовања различитих свакодневних

активности и социјалних интеракција, као и појаве веће зависности особа са оштећењем вида од помоћи других људи. Притом, сама тежина оштећења вида, дужина присуства и примарни узрок оштећења не утичу на партиципацију, али постоји могућност да друге видне функције (ширина видног поља, осетљивост на контраст, стереоскопски вид) имају утицај на њу. Стога је једна од препорука подробније испитати управо везу између партиципације и осталих видних функција.

У једном од истраживања (Anaby et al., 2009) испитивани су ефекти окружења на партиципацију појединца, уз контролисање личних фактора. Резултати су показали да је *пол* имао значајну улогу у објашњавању партиципације у свакодневним активностима. Жене су чешће учествовале у активностима попут одржавања куће, избора и припреме јела и сл., јер су то схватале као своју улогу. С друге стране, учествовање у спортским и рекреативним активностима се чешће везује за особе мушког пола. Ово истраживање, као и истраживање реализовано 2016. године на популацији одраслих особа са оштећењем вида из Србије (Stanimirov, 2016), потврђују да ни особе са оштећењем вида нису изузетак од традиционалне поделе родних улога.

Велики број социјалних активности реализује се у заједници, често на локацијама чије се коришћење углавном плаћа. Самим тим, јасно је да и *лимитирани економски ресурси (низак социоекономски статус)* представљају фактор који може да ограничи могућности за социјално укључивање, што даље може негативно да утиче на здравље и благостање појединца.

Студијом Џонс и сарадника (Jones et al., 2019) утврђено је да особе са оштећењем вида у ресторанима конзумирају мање количине хране и пића него што је иначе случај код куће. Могуће објашњење је да им је тешко да се *оријентирају у непознатом и недовољно осветљеном простору* у ком не могу да виде/препознају ознаке на вратима док траже тоалет или се не осећају спремним и сигурним за кретање по непознатом терену, нарочито уколико то подразумева и коришћење степеница.

Када су у питању старије особе са оштећењем вида, оне се додатно боре да одрже самосталност и независност. Наиме, брига о себи, брига о кући и радно ангажовање у одраслом добу захтевају одговарајућу мобилност и физичку спремност, што, без обзира на животно доба, често представља значајан изазов за особе са оштећењем вида (Grbović, Stanimirov, & Dimoski, 2018), чиме се долази до закључка да су године, односно *старење*, још један фактор који може довести до ниже партиципације. Старење доноси промене у сензорном, когнитивном и моторном

функционисању што, уз чешће постојање хроничних болести, води и променама у социјалном функционисању. За обављање многих активности свакодневног живљења, посебно оних који се односе на кретање, на активности у домаћинству, као и оне које се реализују у слободно време, од изузетне важности су моторичке способности и физиолошке функције (мишићна маса и снага, флексибилност, равнотежа, неуромишићна координација и кардиоваскуларне функције). Тачније, може се рећи да је општа кондиција важан предуслов учествовања у активностима свакодневног живљења (Lamoueux et al., 2004a; Lamoueux et al., 2004b). Општа физичка спремност представља есенцијални део здравог начина живота. Лична добробит се огледа кроз многе домене физичког и психичког благостања и чини један од аспеката укључености особа са ометеношћу у друштво. И обрнуто: недовољна физичка активност угрожава здравствено стање и психичку добробит и омета остваривање основних животних и радних активности. С годинама се могу очекивати погоршања у области реализације свакодневних активности, нарочито оних које захтевају ангажовање физичких способности (физичке снаге). На успоравање пропадања наведених функција услед процеса старења позитивно утичу психосоцијалне активности, нарочито оне које захтевају когнитивно и физичко ангажовање. Тачније, физичке активности представљају значајан протективни фактор појаве деменције, кардиоваскуларних обољења, дијабетеса, и др. болести које могу ограничавати социјалну партиципацију старије популације (Dimoski, Stojković, Grbović, & Eminović, 2016).

Због свега наведеног могло би се рећи да је *физичка спремност* један од битнијих фактора који може довести до ограничења у партиципацији, како код особа типичног развоја тако и међу особама са оштећењем вида. Општа физичка спремност особа са оштећењем вида најчешће није на задовољавајућем нивоу, па је интересовање истраживача посебно усмерено ка проучавању физичких активности које ове особе упражњавају у оквиру уобичајених, свакодневних активности на послу, код куће и у слободно време. Додатна отежавајућа околност је чињеница да смањење оштрине вида доводи до опадања учесталости и интензитета физичких активности, као и до продужавања времена које се проводи у кући, као и то да са старењем долази до опадања моторичких способности, што често доводи и до изолације. У том смислу, генерално је утврђено да особе са ометеношћу, самим тим и особе са оштећењем вида, нису довољно физички активне, односно да постају пасивније, време проводе у кући, упражњавају седентаран стил живота и испољавају пасивне обрасце понашања (Holbrook, Caputo, Perry, Fuller, & Morgan, 2009). Смањење разноликости

у партиципацији за резултат има мање продуктивних активности и мање активности разоноде; уместо тога, фокус се помера на инструменталне активности свакодневног живота. Овакво понашање води повећаном ризику за развијање здравствених тешкоћа повезаних са седентарним понашањем (кардиоваскуларна обољења, хипертензија, дијабетес мелитус тип 2 и др.) (Marmeleira, Laranjo, Marques, & Pereira, 2014). На тај начин, оштећење вида не утиче само на активности које имају визуелну компоненту, већ су његове последице много далекосежније (Alma, 2012).

Ипак, значајно је поменути да се показало да у старијем животном добу упражњавање физичких активности има позитивне ефекте на многе сфере функционисања, посебно у области психолошког функционисања, јер доприносе повећању степена самопоштовања, социјалне подршке, опадању депресивности, анксиозности итд. (Babiss & Gangwisch, 2009; Wankel, 1993), док социјални контекст у којем се одвијају физичке активности омогућава развој пријатељских односа.

Контекстуални (средински) фактори и веза са партиципацијом

Осим ограничења учествовања узрокованих објективним проблемима (тешкоће са видом, недовољна моторичка компетенција, опадање способности у старости), особама са ометеношћу стереотипно се *нуди мање слободних активности*, које уз то одликује *мања разноликост и мање социјалних интеракција*; одрасле особе проводе више времена у бављењу тихим, рекреативним активностима (Law et al., 2006). Овакав приступ сегрегира особе са ометеношћу и доводи до повећаног ризика од социјалне изолације и нижег нивоа задовољства квалитетом живота.

У једној од новијих студија (Jones, Bartlett, & Cooke, 2019) појединачно су разматрани изазови с којима се суочавају особе са оштећењем вида средњег животног доба у реализацији свакодневних активности у социјалном окружењу. Једна од активности за коју слепе и слабовиде особе често истичу да се не осећају довољно спремним односи се на *кување*. Разлог томе може бити *презаштићивање* од стране других чланова породице, односно страх од могућности повреде приликом сечења. Такође, брине их и да би могло да дође до пропуста у смислу хигијене и безбедности (да ли су воће/поврће добро опрани, да ли су добро видели рок трајања намирнице итд.). Често навођене тешкоће односиле су се и на обављање куповине, нарочито у случајевима када у продавници дође до промене распореда артикала. *Промена места* (склањање ван нивоа очију и/или измештање са уобичајеног места) и *изгледа производа* (промењена

амбалажа) збуњује и дезоријентише особе са оштећењем вида. Из тих разлога испитаници су најчешће куповали исте, познате производе, од истих произвођача, у истим продавницама. Такође, отежавајућу околност за учествовање у активности куповине представљају *тешко читљиви састав и рок трајања производа* на декларацијама и *лоше осветљење* у супермаркетима и продавницама. Лоше осветљење не само што отежава визуелно функционисање (одабир жељених артикала), већ негативно утиче и на баратање новцем, тј. на препознавање потребних апоена.

Такође, баријере с којима се суочавају особе са оштећењем вида укључују и *недоступно физичко и социјално окружење* (нпр. доступност јавног превоза и јавних установа). Оваква ситуација захтева различита прилагођавања како би се повећао степен партиципације особа из ове популације. Осим физичких адаптација окружења у складу с принципима Универзалног дизајна, које су несумњиво веома корисне (Silva, Sampaio, Ferreira, Camargos, & Neves, 2013), неопходно је радити на едукацији особа из опште популације, с циљем сензибилисања на проблеме особа са оштећењем вида. Проценом ограничења која произлазе из физичког и социјалног окружења могуће је дизајнирати и имплементирати стратегије које ће довести до повећања степена партиципације, а последично ће и побољшати квалитет живота особа са оштећењем вида (Lamoureux, Nassell, & Keeffe, 2004a).

Из наведеног се може закључити да, када се говори о особама са оштећењем вида, истраживања потврђују да, без обзира на њихов труд и жељу, у поређењу са одраслим особама из опште популације, они учествују у малом или недовољном броју дневних активности и друштвених улога (Desrosiers et al., 2009), за шта су одговорни различити лични и контекстуални фактори. Ова сазнања се могу користити приликом развоја интервенција у области рехабилитације особа са оштећењем вида. Рехабилитациони програми усмерени на побољшање партиципације у активностима свакодневног живљења за слепе и слабовиде одрасле особе треба да укључе интервенције које ће утицати на побољшање менталног и физичког здравља, оне које ће довести до повећања самопоштовања, функционалности и побољшања постигнућа у свакодневним активностима. Све активности у оквиру рехабилитације укључују ангажовање мултидисциплинарног тима чији је задатак обезбеђивање правовремене подршке појединцима с инвалидитетом (Silva et al., 2014).

Закључак и препоруке

С обзиром на демографске промене и на присутан тренд старења светске популације, очекује се да ће се број особа са оштећењем вида у будућности повећавати. Потребно је да будућа истраживања утврде које су то компоненте менталног (тј. когнитивне функције, емоционални статус, благостање, задовољство животом, депресија, срећа итд.) и физичког здравља које одређују партиципацију у активностима свакодневног живљења у популацији особа са оштећењем вида, како би се креирали одговарајући програми. Такође, промена стереотипних мишљења, развој емпатије и сензибилизација друштва за проблеме особа са оштећењем вида (промовисањем социјалног модела и позитивне различитости) су нешто чему треба тежити. Већ је поменуто да тежина оштећења вида, време настанка и узрок оштећења вида не утичу на појаву рестрикција у области свакодневних активности, као и да је вид по себи, а не узрок оштећења, важнији у одређивању степена партиципације у свакодневном животу.

Партиципација за особе са инвалидитетом је индивидуални концепт и не постоји једно универзално нити оптимално решење за све. Познато је да се две особе са истим степеном и узроком оштећења вида могу суочити са различитим рестрикцијама у области партиципације: једна особа ће зависити од помоћи других, док ће други појединац моћи да одржи задовољавајући степен независности. Ипак, на основу до сада реченог, могуће је дати неке опште препоруке које би биле усмерене на повећање степена партиципације одраслих особа са оштећењем вида:

- охрабривати независност и самосталност слепих и слабовидих; повећати број особа које су прошле обуку за самостално кретање; да би се то реализовало неопходан је озбиљан рад на покретању регионалног пројекта за едукацију инструктора кретања;
- планирати програме који ће позитивно утицати на ставове друштва према особама са инвалидитетом генерално и, самим тим, према особама са оштећењем вида; подизање свести заједнице о потребама и једнаким правима за особе са оштећењем вида, боље препознавање тих потреба и одговарање на њих, као и виши степен прихватања унутар заједнице; подизање свести у заједници о једнакости и недискриминацији (кроз различите активности радионичарског типа); упознавање особа из опште популације са знањима и вештинама слепих и слабовидих особа; у заједници организовати и различите активности у које ће бити укључене особе

- са оштећењем вида (нпр. услужне масаже, концерти, вајање, различите уметничке радионице, представе и сл.);
- повећање приступачности кроз препознавање и уклањање баријера:
 - препознати и уклонити физичке препреке – непроходне и неприлагођене тротоаре, (пре)високе ивичњаке ...
 - подстицати употребу различитих помагала за кретање; упознати особе са оштећењем вида са различитим савременим технологијама, одговарајућим апликацијама које се могу користити као допуна белом штапу;
 - обезбедити адекватну услугу јавног превоза;
 - познавати и поштовати начин на који појединац комуницира (Брајево писмо на производима, ознаке на канцеларијама у јавној управи, рељефни планови града на централним градским трговима, у парковима...);
 - развијати инклузивну праксу у свим установама које раде са особама са инвалидитетом, као и у друштву генерално;
 - охрабривати поштовање и прихватање индивидуалних разлика.

Главни циљ специјалне едукације и рехабилитације, а под утицајем социјалног модела ометености, јесте пуна социјална партиципација особа са инвалидитетом (Levasseur, Desrosiers, & Whiteneck, 2010). Да би се тај циљ остварио, неопходно је идентификовати постојеће баријере, а затим радити на њиховом уклањању. У литератури се посебно истиче значај препознавања личних и срединских чинилаца који отежавају партиципацију особама са оштећењем вида. То су, првенствено, лични чиниоци, међу којима се најчешће наводе тешкоће и проблеми са самосталним кретањем, са самосталним живљењем, остваривање мањег броја социјалних интеракција, а последично и тешкоће одржавања социјалних контаката, немогућност посећивања културних догађаја итд. Такође, и средински чиниоци, тј. карактеристике окружења могу негативно утицати на партиципацију слепих и слабовидих особа, а то су: лоши услови на улицама и тротоарима (необележене рупе, различите препреке, неравнине), бука, густ саобраћај, недоступан/тешко доступан јавни превоз, архитектонске баријере (првенствено се мисли на непостојање тактилних стаза и звучних семафора). Примарни задатак свих стручњака који раде у области тифлологије јесте развијање адекватних програма рехабилитације који ће слепим и слабовидим особама омогућити активно учествовање у доношењу одлука о важним стварима које су битне за њихово што боље функционисање, чиме ће и партиципација бити олакшана.

Литература

- Alma, M. A. (2012). Participation of the visually impaired elderly: determinants and intervention (Doctoral dissertation). University of Groningen. Retrieved November 3rd 2016; from: <http://www.rug.nl/research/portal/files/14565617/thesis.pdf>
- Alma, A. M., Van der Mei, S. F., Groothoff, J. W., & Suurmeijer, T. P. (2012). Determinants of social participation of visually impaired older adults. *Quality of Life Research*, 21(1), 87–97. Doi: 10.1007/s11136-011-9931-6
- Anaby, D., Miller, W. C., Eng, J. J., Jarus, T., Noreau, L., & PACC Research Group (2009). Can personal and environmental factors explain participation of older adults? *Disability and Rehabilitation*, 31(15), 1275–1282. Doi: 10.1080/09638280802572940
- Babiss, L. A., & Gangwisch, J. E. (2009). Sports participations as a protective factor against depression and suicidal ideation in adolescents as mediated by self-esteem and social support. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 30(5), 376–384. Doi: 10.1097/DBP.0b013e3181b33659
- Badley, E. M. (2008). Enhancing the conceptual clarity of the activity and participation components of the International Classification of Functioning, Disability, and Health. *Social Science & Medicine*, 66(11), 2335–2345. Doi: 10.1016/j.socscimed.2008.01.026
- Desrosiers, J., Wanet-Defalque, M. C., Témisjian, K., Gresset, J., Dubois, M. F., Renaud, J., ... & Overbury, O. (2009). Participation in daily activities and social roles of older adults with visual impairment. *Disability and Rehabilitation*, 31(15), 1227–1234. Doi: 10.1080/09638280802532456
- Dijkhuizen, A., Hilgenkamp, T. I. M., Krijnen, W. P., van der Schans, C. P., & Waninge, A. (2016). The impact of visual impairment on the ability to perform activities of daily living for persons with severe/profound intellectual disability. *Research in Developmental Disabilities*, 48, 35–42. Doi: 10.1016/j.ridd.2015.10.001
- Dimoski, S., Stojković, I., Grbović, A., & Eminović, F. (2016). Effects of Physical Activity on Mental Health and Quality of Life in the Elderly. In B. Savović, R. Mandić., S. Radenović (eds.). *Conference Proceedings 'International Scientific Conference Effects of Physical Activity Application to Anthropological Status With Children, Youth and Adults'* (pp. 327–338). Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Sport and Physical Education.
- Grbović, A., Stanimirov, K., & Dimoski, S. (2018). Self-assessment of level and intensity of physical activities of persons with visual impairment

- obtained through application of the International Physical Activity Questionnaire. In D. Suzović, N. Janković, G. Prebeg, M. Ćosić (eds.). *Book of Abstracts 'International scientific conference Effects of applying physical activity on anthropological status of children, adolescent and adults'* (pp. 93–94). Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Sport and Physical Education.
- Holbrook, E. A., Caputo, J. L., Perry, T. L., Fuller, D. K., & Morgan, D. W. (2009). Physical activity, body composition, and perceived quality of life of adults with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 103(1), 17–29. Doi: 10.1177/0145482X0910300104
- Ivanoff, S. D., Sonn, U., Lundgren-Lindqvist, B., Sjöstrand, J., & Steen, B. (2000). Disability in daily life activities and visual impairment: A population study of 85-year-old people living at home. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 7(4), 148–155. Doi: 10.1080/110381200300008689
- Jones, N., Bartlett, H. E., & Cooke, R. (2019). An analysis of the impact of visual impairment on activities of daily living and vision-related quality of life in a visually impaired adult population. *British Journal of Visual Impairment*, 37(1), 50–63. Doi: 10.1177/0264619618814071
- Kempen, G. I., Ballemans, J., Ranchor, A. V., van Rens, G. H., & Zijlstra, G. R. (2012). The impact of low vision on activities of daily living, symptoms of depression, feelings of anxiety and social support in community-living older adults seeking vision rehabilitation services. *Quality of Life Research*, 21(8), 1405–1411. Doi: 10.1007/s11136-011-0061-y
- King, G. A., Law, M., King, S., Hurley, P., Kertoy, M., Rosenbaum, P., & Young, N. (2004). *Children's assessment of Participation and Enjoyment (CAPE) and Preferences for Activities of children (PAC)*. San Antonio, TX: Harcourt Assessment, Inc.
- Kostanjsek, N. (2011). Use of The International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF) as a conceptual framework and common language for disability statistics and health information systems. *BMC Public Health*, 11(4):S3. Doi: 10.1186/1471-2458-11-S4-S3
- Lamoureux, E. L., Hassell, J. B., & Keeffe, J. E. (2004a). The impact of diabetic retinopathy on participation in daily living. *Archives of Ophthalmology*, 122(1), 84–88. Doi: 10.1001/archophth.122.1.84
- Lamoureux, E. L., Hassell, J. B., & Keeffe, J. E. (2004b). The determinants of participation in activities of daily living in people with impaired vision. *American Journal of Ophthalmology*, 137(2), 265–270. Doi: 10.1016/j.ajo.2003.08.003

- Law, M., King, G., King, S., Kertoy, M., Hurley, P., Rosenbaum, P., Young, N., & Hanna, S. (2006). Patterns of participation in recreational and leisure activities among children with complex physical disabilities. *Developmental Medicine & Child Neurology*, *48*(5), 337–342. Doi: 10.1017/S0012162206000740
- Levasseur, M., Desrosiers, J., & Tribble, D. S. C. (2008). Do quality of life, participation and environment of older adults differ according to level of activity? *Health and Quality of Life Outcomes*, *6*(30), 30–41. Doi: 10.1186/1477-7525-6-30
- Levasseur, M., Desrosiers, J., & Whiteneck, G. (2010). Accomplishment level and satisfaction with social participation of older adults: Association with quality of life and best correlates. *Quality of Life Research*, *19*(5), 665–675. Doi: 10.1007/s11136-010-9633-5
- Marmeleira, J., Laranjo, L., Marques, O., & Pereira, C. (2014). Physical activity patterns in adults who are blind as assessed by accelerometry. *Adapted Physical Activity Quarterly*, *31*(3), 283–296. Doi: 10.1123/apaq.2013-0039
- Noreau, L., Desrosiers, J., Robichaud, L., Fougeyrollas, P., Rochette, A., & Viscoglioni, C. (2004). Measuring social participation: Reliability of the LIFE-H in older adults with disabilities. *Disability and Rehabilitation*, *26*(6), 346–352. Doi: 10.1080/09638280410001658649
- Perenboom, R. J., & Chorus, A. M. (2003). Measuring participation according to the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). *Disability and Rehabilitation*, *25*(11–12), 577–587. Doi: 10.1080/0963828031000137081
- Salminen, A. L., & Karhula, M. E. (2014). Young persons with visual impairment: Challenges of participation. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, *21*(4), 267–276. Doi: 10.3109/11038128.2014.899622
- Silva, F., Sampaio, R. F., Ferreira, F. R., Camargos, V. P., & Neves, J. A. (2013). Influence of context in social participation of people with disabilities in Brazil. *Revista Panamericana de Salud Pública*, *34*(4), 250–256.
- Stanimirov, K. (2016). Povezanost samopoimanja sa kvalitetom života i životnim navikama kod osoba sa oštećenjem vida (Doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd.
- World Health Organization (2002). *Towards a common language for functioning, disability and health: ICF*. Retrieved August 5th 2016; from <http://www.who.int/classifications/icf/training/icfbeginnersguide.pdf>.
- World Health Organization (2001). *International classification of functioning, disability and health: ICF*. Geneva WHO.

PARTICIPATION OF ADULTS WITH VISUAL IMPAIRMENT: FACTORS AND BARRIERS

By Ksenija STANIMIROV, Marija ANDJELKOVIC,
Branka JABLAN, Vesna VUCINIC

ABSTRACT

Participation is defined as a broad concept that covers all those life domains or situations that a person may be involved in, which implies a degree of autonomy, that is, a person's ability to control his or her life, even though she is not completely independent in some of the domains or situations. On the other hand, limitation of participation is understood as a problem that a person can face when engaging in life situations. In the literature it is possible to distinguish the participation of adults and children, the participation of individuals with disabilities and persons without disability, which implies that there are different dimensions of participation. For persons with disabilities, participation is an individual concept and there is no one universal or optimal solution for all. Various personal factors, including visual acuity, gender, socioeconomic status, age (i.e. aging), level of physical abilities, difficulties and problems with independent movement and independent living, fewer social interactions, as well as environmental factors (society attitudes, inaccessible physical and social environment, noise, heavy traffic, poor conditions on streets and sidewalks, lack of tactile lanes and sound traffic lights) may be the reason for variability in participation in adults with visual impairment. When it comes to persons with visual impairments, studies have shown that, regardless of their existing desire and hard work, they participate in an insufficient number of daily activities and social roles compared to adults in the general population. The goal of the paper is to review the researches on the factors and barriers that can negatively affect participation of adults with visual impairment.

Keywords: participation, social participation, barriers, visual impairment.

Ана БАТРИЋЕВИЋ*
Ивана СТЕПАНОВИЋ**

Оригиналан емпиријски рад
Примљено: 09. 05. 2019.
Прихваћено: 06. 11. 2019.

ОРГАНСКА ПРОИЗВОДЊА У СРБИЈИ – ИЗМЕЂУ ПРОПИСА И РЕАЛНОСТИ

С обзиром на то да органска производња доприноси здрављу и очувању животне средине, она је постала популарна алтернатива конвенционалној производњи у читавом свету, па и у Србији. Како ова грана пољопривреде има тенденцију раста, али се истовремено суочава са бројним изазовима и препрекама на глобалном и локалном нивоу, она представља веома значајан предмет научних истраживања у различитим областима. Циљ овог истраживања је да анализира на који начин Република Србија својим нормативним оквиром и јавним политикама утиче на развој органске производње. За потребе истраживања обављена је анализа законског оквира и докумената јавних политика, а анализиран је један број досадашњих истраживања на тему органске производње у Србији. Ове анализе су показале да постоји дисбаланс између нормативног оквира и јавних политика, са једне, и праксе, са друге стране. Наиме, иако је евидентно да владин и невладин сектор улажу напоре да законски оквир и јавне политике Србије ускладе са међународним стандардима и то пре свега стандардима Европске уније у циљу омогућавања развоја ове гране пољопривреде, финансијска и институционална подршка је слаба, па произвођачи морају сами да се боре са изазовима и препрекама. Због тога органска производња остаје недовољно искоришћен потенцијал упркос томе што Србија има богатство природних ресурса у виду неконтаминираниог пољопривредног земљишта. Главна препорука је да се обезбеди финансијска и логистичка подршка пре свега малим газдинствима која имају услове за органски узгој и који, за разлику од великих фарми које су истовремено и велики загађивачи, остварују минимални негативни утицај на животну средину. Подстицање малих

* Др Ана Батрићевић, виши научни сарадник на Институту за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, Србија.

** Ивана Степановић, истраживач сарадник на Институту за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, Србија.

произвођача органске хране помогло би развоју руралних подручја која су угрожена због старења популације.

Кључне речи: органска производња, органска храна, заштита животне средине, мала газдинства, јавне политике

Увод

Органска пољопривредна производња најчешће се дефинише као приступ који има за циљ да успостави интегрисану, хуману, економски исплативу и природно одрживу пољопривреду са оптималном употребом обновљивих извора енергије који потичу са пољопривредног добра. У складу са тим, органска пољопривреда захтева одговарајућ начин управљања и примену биолошких процеса усмерених на то да обезбеде потребан ниво приноса и хранљивих материја, заштиту од болести и штеточина и прихватљив повраћај инвестиција (уложеног рада и других ресурса) (Lampkin, 1994, према: Simin, Glavaš-Trbić, 2016: 1084).

Према дефиницији Европске комисије, органска производња обухвата сваки метод пољопривредне производње усмерен на производњу хране употребом природних супстанци и процеса. Она има ограничен утицај на животну средину и подстиче: одговорну употребу енергије и природних ресурса, одржавање биодиверзитета, очување еколошке равнотеже на регионалном нивоу, побољшање плодности земљишта и очување квалитета воде.¹ Прописи о органској производњи подстичу високе стандарде у области добробити животиња, захтевајући од пољопривредника да поступају у складу са њиховим потребама.²

Органска производња од значаја је за реализацију циљева одрживог развоја формулисаних Агендом Уједињених нација за одрживи развој (*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*)³. Међу њима се издвајају: здравље и добробит (3), одговорна потрошња и производња (12), одрживи градови и заједнице (11), пристојно запослење и економски раст (8), али, у једном ширем смислу и борба против климатских промена (13), искорењивање сиромаштва (1) и глади (2).

¹ European Commission, Organics at a glance; https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/organic-farming/organics-glance_en#aimsoforganicfarming, 11.04.2019.

² *Ibid.*

³ Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development; https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf, 11.04.2019.

Глобалној заступљености органске производње допринело је и ангажовање Организације за храну и пољопривреду Уједињених нација (у даљем тексту: УН) (*The UN Food and Agriculture Organization – FAO*) у овој области од 1999. кроз умрежавање, анализирање тржишта, процену утицаја на животну средину, унапређивање техничких знања и одговарање на захтеве појединих земаља за пружањем помоћи и развој одговарајућих стандарда посредством *Codex Alimentarius Commission* (Lockeretz, 2007: 3). И Конференција УН за трговину и развој (*The UN Conference on Trade and Development*) укључена је у неколико аспеката трговине органском храном на глобалном нивоу од 2001, нарочито у домену помагања земљама у развоју да би им се омогућило повећање производње и извоза органских производа (Lockeretz, 2007: 3).

У фокус европских креатора јавних политика, потрошача, присталица еколошких покрета и пољопривредника, органска производња доспева средином осамдесетих година 20. века (Padel & Lampkin, 2007: 93). Од тада па до данас, развој органске производње на европском нивоу се убрзава, те су ради прилагођавања новим условима предвиђене и реформе прописа ЕУ, које ће се примењивати од 2021, и које ће укључивати: јачање контролног система да би се стекло поверење потрошача, нова правила за произвођаче да би мали произвођачи лакше прешли са конвенционалне на органску производњу, нова правила о увозу органских производа ради гарантовања истог нивоа квалитета свих органских производа у ЕУ, као и проширење врста производа који се могу означити као органски.⁴

Будући да Европска унија у склопу Заједничке пољопривредне политике (*Common Agricultural Policy*⁵) подржава пољопривреднике и рурални развој, с акцентом на развој и унапређење правила Уније за политику квалитета и органску пољопривреду⁶, подстицање органске производње у Србији треба сагледати и у контексту Европских интеграција.

⁴ *Ibid.*

⁵ European Commission, *The Common Agricultural Policy at a Glance*; https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en, 11.04.2019.

⁶ Европска комисија, Република Србија, Извештај за 2018. годину који прати Саопштење Комисије упућено Европском парламенту, Савету, Европском економском и социјалном комитету и Комитету региона, Саопштење о политици проширења ЕУ за 2018. годину; [http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji\(1\).pdf](http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji(1).pdf), 11.04.2019.

Органска производња у Србији: шансе и изазови

Једна од кључних предности Србије је велики потенцијал у погледу природних ресурса. Србија има очувану животну средину и неконтаминирани ресурсе погодне за производњу органске хране. Према појединим истраживањима, укупно 70% или чак 80% пољопривредног земљишта у Србији је неконтаминирано и могло би се искористити за органски узгој, иако је од тога свега нешто више од 10.000 хектара искоришћено у те сврхе (Ivanović i Ivanović, 2016: 3; Ceranić i Paunović, 2019: 221). Сматра се да у Србији постоји „добра просторна лоцираност органске пољопривреде”, као и оптимални природни услови, па се зато органска храна посматра као велики потенцијал Србије на домаћем и светском тржишту (Milenković i Tasić, 2013: 423).

Пошто се у Србији многе модерне методе и средства још увек не користе, земљиште није загађено, а у оптицају су и многе старе сорте воћа, поврћа и житарица које нису генетски модификоване. Оријентисање ка органској производњи могло би бити решење за мала пољопривредна газдинства којима конвенционална производња није исплатива. Цене органских производа су до 40% веће, па би производња за таква газдинства могла постати економски исплатива. Ове могућности се недовољно користе, а доказ тога је чињеница да се површине под органском производњом из године у годину повећавају веома slabим интензитетом (Simić, 2015: 9).

Иако држава у јавним политикама подржава органску производњу, она не обезбеђује адекватну финансијску подршку (Ljumić, Viduka i Cvijanović, 2015: 989). Потребно је више улагања у органску него у конвенционалну производњу. За многа мала пољопривредна газдинства која се баве органском производњом расходи су велики, па плаћање сертификата, закуп продајног простора, исплата радника и паковање хране представљају велике изазове. Препреке су и слабо развијено тржиште и лоша платежна моћ грађана. У том смислу, питање исплативости преласка са конвенционалне на органску производњу представља посебан проблем (Batanjski, Batrićević, Radovančev i Joldžić, 2014: 169–174). Поставља се питање да ли би се улагање у органску производњу исплатило ако не би дошло до економских промена које би повећале потражњу. Иако је свест о екологији и квалитету здраве хране данас на вишем нивоу (Vehapić, 2015: 106) то не значи да постоји стварна потражња за органским производима, јер су скупљи. Осим слабе финансијске подршке проблем је и лоша институционална подршка (Ivanović i Ivanović, 2016: 7).

Додатни проблем је старосна структура у руралним подручјима. За српска села карактеристични су процеси „депопулације” и „сенилизације” (Čokić, 2017: 102; Rašević, 2016: 12). Анализе старосне структуре сеоских газдинстава у Србији показују да је број носилаца газдинстава млађих од 35 година низак у свим регионима, а да највећи број носилаца газдинстава има преко 65 година (Ivanović i Ivanović, 2016: 8).

Постоји и проблем недостатка мотивације млађег становништва да живе у руралним крајевима и баве се органском пољопривредом, па је потребно да држава мерама, подстицајима и развијањем инфраструктуре мотивише млађу популацију да се врати у рурална подручја и почне да се бави производњом органске хране (Ivanović i Ivanović, 2016: 9). Иако је, пре свега захваљујући невладиним организацијама, у Србији доступна литература о органском узгоју, а организују се и многобројне радионице, конференције и семинари, чини се да постоји проблем у преношењу знања управо старијем становништву које настањује руралне средине (Ivanović i Ivanović, 2016: 13). Овај вид производње захтева више физичког рада него конвенционално и непрекидно унапређивање знања о најновијим технологијама и стандардима (Ivanović i Ivanović, 2016: 8).

Један од главних узрока ниске потрошње органске хране у Србији чине и слабо развијени канали дистрибуције и низак лични доходак становништва (Vehari, 2015: 106). Органски производи малих произвођача тешко налазе пут до купаца јер су доступни само на пијацама и у појединим специјализованим радњама, углавном у Београду, док су једино производи великих произвођача доступни у великим супермаркетима широм Србије. Низак лични доходак становништва једна је од кључних препрека која успорава развој ове гране пољопривреде јер су органски производи у Србији и до неколико пута скупљи од производа конвенционалне производње. Пошто „висина дохотка доминантно опредељује ниво тражње за органским пољопривредно-прехрамбеним производима”, само су одређени сегменти друштва циљне групе (Radojević, 2018: 160).

Највећи потенцијал Србије јесу мала пољопривредна газдинства која се баве органском производњом у којима, по многим, лежи будућност светске пољопривреде (Simić, 2015: 23) јер она производе најквалитетнију органску храну, одржива су и минимално доприносе загађењу околине (Joldžić, Batrićević, Stanković i Paunović, 2018: 79–91). У Србији је за многа мала газдинства која не могу да опстану бавећи се конвенционалном производњом решење управо органска производња. Природни услови евидентно постоје, али ту су такође изазови и препреке. Због тога се поставља питање како Србија својим законима и јавним политикама

помаже развоју органске производње и на који начин подржава мала газдинства.

Правни оквири за регулисање органске производње у Србији

Област органске производње у Србији данас је регулисана Законом о органској производњи⁷ (у даљем тексту: ЗОП), с тим што су за ову проблематику релевантни и прописи из области заштите животне средине.

Први закон који се бавио регулисањем органске производње у нашој земљи био је Закон о органској пољопривреди⁸. Након његовог усвајања, до краја 2002. године донет је низ правилника којима су биле прописане методе органске биљне и сточарске производње, начин вођења евиденције у органској производњи, начин вођења регистра произвођача органске пољопривреде, садржина обрасца пријаве о укључивању у органску производњу, садржина обрасца за добијање сертификата и садржина сертификата (Масура, 2016: 12). У складу са наведеним законом, контролу и сертификацију у области органске производње обављало је Савезно министарство пољопривреде (Масура, 2016: 12). Овај закон никада није у потпуности примењиван будући да формирање националног сертификационог система није било могуће због лимитираних финансијских средстава, али и услед смањених административних капацитета у Савезном министарству, Укидањем Савезног министарства пољопривреде надлежност за сектор органске производње пребацује се на Републичко министарство надлежно за послове пољопривреде (Масура, 2016: 12).

Током 2006. усвојен је Закон о органској производњи и органским производима⁹ (у даљем тексту: ЗОПОП). Овај закон и подзаконски акти потребни за његову примену били су у складу са тада важећим *acquis*-ом.¹⁰ Овај закон доноси значајне промене у вези са облашћу контроле и сертификације у смислу да се обављање тих послова поверава правним лицима

⁷Закон о органској производњи, Службени гласник РС, бр. 30/2010 и 17/2019.

⁸Закон о органској пољопривреди, Службени лист СРЈ, бр. 28/2000.

⁹Закон о органској производњи и органским производима, Службени гласник РС, бр. 62/2006.

¹⁰Council Regulation (EC) No 2092/91 of June 1991 on organic production of agricultural products and indications re-ferring thereto on agricultural products and foodstuffs, OJ L 198, 22.7.1991; Codex Alimentarius /Guidelines for the production, processing, labeling and marketing of organically produced foods, GL 32 1999, Rev. 1–2001; http://www.fao.org/docs/eims/upload/230124/cxg_032e.pdf, 28.04.2019.

– контролним организацијама. Од 2007. године Министарство пољопривреде почело је да овлашћује контролне организације које су испуниле услове из одговарајућег Правилника¹¹. Али, ЗОПОП није садржао одредбе којима би био санкционисан рад одређеног броја неовлашћених, тачније иностраних контролних организација, које су, послујући на територији Србије, обављале контролу у складу са ЕУ регулативама за органску производњу и сертификовале органске производе искључиво намењене извозу, услед чега је значајан део органске производње фактички био ван надзора државних органа (Масура, 2016: 12). Како су сертификати иностраних контролних организација били признати на иностраном тржишту, домаћи произвођачи су се по правилу опредељивали за њихове услуге, а оне нису одлучивале да уђу у поступак добијања овлашћења јер би то повећало трошкове њиховог пословања услед ангажовања одређеног броја запослених лица у складу са прописаним условима (Масура, 2016: 13).

У поменутом периоду подаци о органској производњи у Србији нису били потпуни, јер неовлашћене контролне организације нису сарађивале са Министарством пољопривреде. Наиме, оне нису биле у обавези да достављају податке о произвођачима чије су производе који су били намењени извозу сертификовали у складу са регулативама ЕУ (Масура, 2016:13). Истовремено, Управа царина Министарства финансија Републике Србије није водила евиденцију о извозу органских производа, јер у царинском систему органски производи нису били препознати као посебна врста производа, већ су се извозили као производи из конвенционалне производње. Крајем 2006. године изабран је национални знак којим се обележавају сертификовани органски производи¹², али, како није постојао пропис који би регулисао прераду у органској производњи, прерађене органске производе који су се пласирали на домаће тржиште није било могуће обележити националним знаком (Масура, 2016: 13). Наиме, подзаконски акт¹³, којим је та област уређена, усвојен је тек 2009. године и то на иницијативу невладиног сектора (Масура, 2016: 13).

¹¹ Правилник о условима које треба да испуни правно лице које издаје сертификат, односно ресертификат за органске производе, са дефинисаним начином њиховог издавања, Службени гласник РС, бр. 81/2006.

¹² Правилник о изгледу ознаке и националног знака органских производа, Службени гласник РС, бр. 107/2007.

¹³ Правилник о технолошким поступцима у преради производа добијених методама органске производње, начину чишћења и средствима за чишћење технолошких линија, дозвољеним састојцима, адитивима и помоћним супстанцама у преради намирница, Службени гласник РС, бр. 34/2009.

Како Закон о органској производњи и органским производима није успео да уреди сектор органске производње на адекватан начин, и с обзиром на околност да су у ЕУ ступиле на снагу нове регулативе за органску производњу, нови Закон о органској производњи¹⁴ (у даљем тексту: ЗОП) усвојен је 2010. Овај закон припреман је у складу са Уредбом 834/07 о органској производњи и означавању органских производа и Уредбом 889/08 којом се прописују детаљнија правила за њену примену. На основу ЗОП-а, усвојен је и одговарајући подзаконски акт: Правилник о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње¹⁵. Нови законодавни оквир представљао је добру полазну основу за решавање кључних проблема који су реметили функционисање система органске производње у претходном периоду (Masura, 2016: 13).

ЗОП уређује производњу пољопривредних и других производа методама органске производње, циљеве и начела органске производње, методе органске производње, контролу и сертификацију у органској производњи, прераду, обележавање, складиштење, превоз, промет, увоз и извоз органских производа, као и друга питања од значаја за органску производњу (члан 1. ЗОП). ЗОП се примењује на производе који потичу из свих фаза органске биљне и сточарске производње, укључујући животињску аквакултуру, када су ти производи намењени промету, укључујући: 1) примарне пољопривредне производе; 2) прерађене пољопривредне производе који се користе као храна; 3) храну за животиње; 4) семе, расад и садни материјал и 5) квасце који се користе као храна и храна за животиње (члан 2. став 1. ЗОП). Производи добијени ловом дивљих животиња и риболовом не сматрају се производима органске производње, те се на њих ЗОП не примењује (члан 2. став 2. ЗОП).

ЗОП дефинише органску производњу као сваку производњу пољопривредних и других производа која се заснива на примени метода органске производње у свим фазама производње, а која искључује употребу генетички модификованих организама и производа који се састоје или су добијени од генетички модификованих организама, као и употребу јонизујућег зрачења, у складу са овим законом и прописима донетим на основу њега (члан 3. став 1. тачка 8. ЗОП). Органски производ ЗОП одређује као сваки производ који је произведен и означен у складу са тим законом и прописима донетим на основу њега (члан 3. став 1. тачка 9. ЗОП).

¹⁴ Закон о органској производњи, Службени гласник РС, бр. 30/2010.

¹⁵ Правилник о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње, Службени гласник РС, бр. 48/2011.

Усвајањем ЗОП-а настоји се остварити неколико циљева набројаних у његовом члану 5, где спада: 1) успостављање органске производње као целовитог система управљања и производње хране, који се базира на еколошкој пракси, високом степену биолошке разноврсности (биодиверзитет), очувању природних ресурса и примени високих стандарда о добробити животиња и начина производње коришћењем природних супстанци и поступака; 2) уравнотежена биљна и сточарска производња која уважава природне системе и циклусе, одржава и побољшава плодност и квалитет земљишта, квалитет воде и ваздуха; 3) рационално коришћење енергије и природних ресурса, као што су земљиште, вода, органске материје и сл. и 4) производња различитих органских пољопривредних производа у складу са захтевима потрошача за органском храном, уз примену поступака који нису штетни за здравље људи, биљака, животиња и животну средину у целини.

Основна начела органске производње формулисана су у члану 6. ЗОП-а и укључују: 1) начело управљања природним и биолошким процесима заснованим на еколошким системима коришћења природних ресурса, уз примену ЗОП-ом набројаних метода, 2) начело ограничене употребе улазног репроматеријала у органској производњи, при чему се могу користити инпути из органске производње, природне или природно произведене супстанце и спорорастворљива минерална ђубрива, 3) начело строгог ограничења употребе хемијских синтетизованих инпута у органској пољопривреди, 4) начело прилагођавања метода органске производње регионалним и локалним климатским и агроеколошким условима, санитарном стању, степену развоја и специфичностима традиционалног начина узгоја и 5) начело одржавања и побољшања живота у земљишту и природне плодности тла, стабилности тла и биолошке разноврсности која спречава и онемогућава сабијање и ерозију земљишта и храњење биљака првенствено кроз екосистем тла.

ЗОП у члану 7. предвиђа оснивање Стручног савета за органску производњу ради разматрања стручних питања, давања стручних мишљења и учешћа у реализацији пројектних задатака у области органске производње. Чланом 9. ЗОП-а прописано је да надлежно министарство може за обављање послова контроле и сертификације у органској производњи овластити одговарајућу контролну организацију.

ЗОП прописује методе органске биљне производње (члан 14. ЗОП), методе органске сточарске производње (члан 15. ЗОП), а уређује и какав се репродуктивни материјал користи у органској производњи (члан 16. ЗОП). Укључивање произвођача у органску производњу и закључивање

и садржина уговора о контроли и сертификацији, као и период конверзије уређени су чланом 17. ЗОП-а, док су обавезе произвођача у органској производњи уређене чланом 18. ЗОП-а.

ЗОП уређује услове за обављање послова контроле у области органске производње (члан 19), начин вршења контроле (члан 20), вршење контроле (члан 21), издавање сертификата и потврде (члан 22), као и вођење одговарајуће евиденције од стране овлашћене контролне организације (члан 23), подношење годишњег извештаја о органској производњи (члан 24) и вођење такозване збирне евиденције (члан 25). Поред тога, ЗОП регулише прераду органских производа (члан 26), обележавање органских производа (члан 27), њихово складиштење (члан 28), превоз (члан 29), продају (члан 30), увоз (члан 31) и извоз (члан 32).

Инспекцијски надзор над применом одредаба ЗОП-а и прописа донетих на основу њега врши Министарство преко инспектора за органску производњу (члан 33. ЗОП), с тим што надзор над радом овлашћених контролних организација у вршењу поверених послова врши надлежно министарство у складу са прописима којима се уређује државна управа (члан 34. ЗОП). Права и дужности инспектора надлежног за контролу органске производње прописане су чланом 36. ЗОП-а, док су мере које он том приликом може одредити регулисане чланом 37. тог закона. ЗОП садржи казнене одредбе којима су прописане одговарајуће санкције за кршење његових одредби и то санкције за: привредне преступе правног лица – контролне организације (члан 40. ЗОП), привредне преступе правног лица – произвођача (члан 41. ЗОП), прекршаје правног лица – контролне организације (члан 42. ЗОП), прекршаје правног лица – произвођача (члан 43. ЗОП), прекршаје предузетника (члан 44. и 45. ЗОП), као и прекршаје физичког лица (члан 46. и 47. ЗОП).

Јавне политике у области органске производње у Србији

Може ли се говорити о „државној политици подршке” (Ivanović i Ivanović, 2016: 4) или је пре реч о „недостатку политичке воље” (Simić, 2015: 23) да се обезбеди развој органске производње? Србија је у циљу развоја органске производње донела адекватне законе у складу са законодавством Европске уније. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде субвенционисхе органску производњу, донет је Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју, повећан је број тела која издају сертификате органским произвођачима, а донета је и Страте-

гија пољопривреде и руралног развоја РС за период 2014–2024. У стратешким документима Србије пољопривреда је дефинисана као једна од најважнијих делатности, а органска производња као њена најперспективнија грана. Међутим, у стварности се те „стратешке намере” тешко реализују (Ivanović i Ivanović, 2016: 1). С обзиром на то да Србија овај вид производње субвенционисхе далеко мање у односу на државе у Европској унији, једна од битних последица је неконкурентност домаћих производа на иностраном тржишту (Ivanović i Ivanović, 2016: 4).

Као кључна препрека за развој органске пољопривреде у Србији наводи се недостатак имплементације докумената. Развој органске пољопривреде ослања се у великој мери на „мање иницијативе” док држава не показује већи интерес да искористи природне потенцијале, подржи мала пољопривредна газдинства и уложи у развој ове гране пољопривреде (Simić, 2015: 23).

С обзиром на то да органска производња захтева већа улагања од конвенционалне, она захтева и већу финансијску помоћ, а та помоћ је оправдана тиме што је овај вид производње повољнији за здравље људи и очување животне средине, а такође и решава проблем опстанка малих пољопривредних газдинстава која иначе нису конкурентна. Међутим, подстицаји за органску пољопривреду су далеко мањи од подстицаја за конвенционалну пољопривреду, па се чини да развој органске производње није високо на листи приоритета Републике Србије.

Органска производња спада у меру руралног развоја¹⁶, за коју је у Републици Србији планирано издвајање одређених буџетских средстава на годишњем нивоу. Чланом 4. Закона о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју¹⁷ предвиђено је да Влада за сваку буџетску годину прописује обим средстава, врсте и максималне износе по врсти подстицаја, у складу са тим законом и Законом о буџету Републике Србије¹⁸, у року од 30 дана од дана ступања на снагу Закона о буџету Републике Србије. Исто тако, ЗОП предвиђа да се средства за подстицајне мере за развој и унапређење органске производње обезбеђују из: 1) буџета Републике Србије; 2) донација и 3) других извора у складу са законом (члан 4. ЗОП). Влада Републике Србије најпре је усвојила Уредбу о расподели подсти-

¹⁶ Serbia Organica (Национална асоцијација за органску производњу); <https://serbiaorganica.info/podsticajna-sredstva/aktuelni-podsticaji/>, 11.04.2019.

¹⁷ Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју, Службени гласник РС, бр. 10/2013, 142/2014, 103/2015 и 101/2016.

¹⁸ Закон о буџету Републике Србије за 2019. годину, Службени гласник РС, бр. 95/2018.

цаја у пољопривреди и руралном развоју у 2019.¹⁹, а потом и Уредбу о изменама Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2019.²⁰

Према наведеним Уредбама, за органску производњу као меру руралног развоја у 2019. издвојено је 108.000.000 динара. Од тога је за органску биљну производњу намењено 8.000.000 динара (11.400 динара по хектару), што значи да су ти подстицаји увећани за 120% у односу на подстицаје за конвенционалну биљну производњу²¹. За органску сточарску производњу издвојена су средства у износу од 100.000.000 динара, што значи да су они увећани за 40% у односу на подстицаје за конвенционалну сточарску производњу²². Подстицаји органској производњи у Србији не спроводе се само на републичком, већ и на покрајинском нивоу. Тако је 22. марта 2019. године расписан посебан конкурс за доделу средстава за суфинансирање трошкова контроле и сертификације органске производње, као и набавку прикључне механизације за органску производњу на територији АП Војводине у 2019. години, са циљем да се она унапреди.²³ Детаљније одредбе у вези са тим садржане су у одговарајућем Правилнику²⁴.

У Извештају Европске комисије о напретку Србије за 2018. наводи се да наша земља јесте основала орган надлежан за органску производњу, систем акредитације контролних органа и систем сертификације, али да је ипак потребно даље усклађивање са стандардима ЕУ, као и да треба усвојити Национални акциони план за развој органске производње.²⁵ Али, ситуација се на том пољу променила већ почетком 2019, када је Влада Републике Србије усвојила Национални програм руралног развоја, чији саставни део представља управо програм развоја органске производње. Иако се цивилни сектор на челу са удружењем Serbia Organica још од

¹⁹ Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2019. години, Службени гласник РС, бр. 3/2019.

²⁰ Уредба о изменама Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2019. години, Службени гласник РС, бр. 12/2019.

²¹ Serbia Organica (Национална асоцијација за органску производњу); <https://serbiaorganica.info/podsticajna-sredstva/aktuelni-podsticaji/>, 11.04.2019.

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ Правилник за доделу средстава за суфинансирање трошкова контроле и сертификације органске производње, као и набавку прикључне механизације за органску производњу на територији АП Војводине у 2019. години; <http://www.psp.vojvodina.gov.rs/upload/2019/konkursi/Pravilnik%20organska%2028%2003%202019.pdf>

²⁵ Исто.

2009. залагао за усвајање таквог програма, а под називом Национални акциони план за развој органске производње, до његовог усвајања као самосталног документа није дошло. Уместо тога, он је усвојен као саставни део Националног програма руралног развоја, чиме је органска пољопривреда у Србији коначно и формално постала важан део националне политике.²⁶ То је оправдано имајући у виду да органска производња у нашој земљи полако добија све већи значај, између осталог и услед подизања нивоа еколошке свести (Joldžić, Batrićević, Stanković i Paunović, 2018: 125–141) и едукације грађана о предностима оваквих производа како за здравље тако и за животну средину и одрживи развој.

Формирање Службе за органску производњу Привредне коморе Србије²⁷ такође је знак постојања „политичке воље” да се ова грана пољопривреде развије. Ова служба је замишљена као развојни центар чији су циљеви промоција, даљи развој и унапређење органске производње у Србији, а делује као посредник између кључних актера у овој грани пољопривреде.

Закључак

Органска производња доприноси здрављу, благостању и очувању животне средине, па се због тога сматра граном пољопривреде вредном улагања. Србија је богата незагађеним природним ресурсима јер већина пољопривредне површине није контаминирама па се због тога органска производња посматра као велики потенцијал. Мала пољопривредна газдинства за разлику од великих, која су и већи загађивачи, сама по себи представљају велики потенцијал јер она управо у органској производњи виде перспективу пошто нису конкурентна на пољу конвенционалне пољопривреде. Сходно томе, поставља се питање због чега органска производња остаје „неискоришћени потенцијал Републике Србије” (Simić, 2015: 3).

С обзиром на то да се развој органске производње и креирање закона и јавних политика о овој грани пољопривреде може посматрати у ширем

²⁶ Serbia Organica, Влада Републике Србије усвојила Програм развоја органске производње у оквиру Националног програма руралног развоја, 27.01.2019; <https://serbiaorganica.info/vlada-republike-srbije-usvojila-program-razvoja-organske-proizvodnje-u-okviru-nacionalnog-programa-ruralnog-razvoja/>, 28.04.2019.

²⁷ Привредна комора Србије, Служба за органску производњу; <https://pks.rs/udruzenje/služba-za-organsku-proizvodnju>, 26.04.2019.

контексту ЕУ интеграција, постоји тенденција да се нормативни оквир и јавне политике ускладе са регулативом ЕУ. Анализа нормативног оквира дата у овом раду показује да је током претходних година уочљив значајан напредак у развијању законске регулативе и приближавању стандардима ЕУ. Анализа јавних политика Србије показује да су развој пољопривреде и органске производње као њене најперспективније гране веома важни стратешки циљеви. Упркос томе, ово, као и многа досада обављена истраживања указује на то да недостаје имплементација закона и стратешких докумената, а из Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2019. години и Уредбе о изменама Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2019. години види се да финансијска средства намењена развоју органске производње пружају органичене могућности. Стога се поставља питање да ли Република Србија само декларативно подржава органску производњу или то заиста чини у пракси.

Кључно питање је да ли постоји „политичка воља” да се органска производња у Србији развије и да се искористе природни потенцијали, да ли је држава вољна да уложи у развој малих произвођача и какав је ефекат јавних политика на произвођаче органске хране, поготово на мала пољопривредна газдинства. Оно може да буде предмет будућих истраживања која би допринела не само расветљавању ситуације на терену већ и проналажењу решења за превазилажење препрека и изазова који су мапинани у овом раду.

Главна препорука за развој органске производње у Србији јесте да се пружи финансијска и логистичка подршка малим газдинствима која представљају будућност пољопривреде јер је реч о фармама које стварају најмање загађења и остварују минималан негативан утицај на животну средину. Подстицање малих произвођача органске хране помогло би развоју руралних подручја која су угрожена због старења популације.

Литература

- Batanjski, V., Batrićević, A., Radovančev, U. i Joldžić, V. (2014). Ekonomski isplativa proizvodnja organske hrane. *Ecologica*, 21(74), 169–174.
- Batrićević, A., Joldžić, V., Paunović, N. i Stanković, V. (2018). Ekološka svest i ekološka kultura: od ideja do realnosti. *Socijalna misao*, 25(1), str. 125–141.
- Ceranić, S. i Paunović, T. (2010). Organska proizvodnja u MSP – šanse i izazovi za razvoj poljoprivrede Srbije; http://agrosym.ues.rs.ba/agrosym/agrosym_2010/PDF/Agroekonomija/Ceranic_Paunovic.pdf, 26.04.2019.

- Codex Alimentarius Commission, Food and Agriculture Organization of the United Nations, World Health Organization; http://www.fao.org/input/download/report/250/nf00_01e.pdf, 11.04.2019.
- Council Regulation (EC) No 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91, OJ L 189, 20.7.2007, pp. 1–23; <http://data.europa.eu/eli/reg/2007/834/oj>, 26.04.2019.
- Commission Regulation (EC) No 889/2008 of 5 September 2008 laying down detailed rules for the implementation of Council Regulation (EC) No 834/2007 on organic production and labelling of organic products with regard to organic production, labelling and control, OJ L 250, 18.9.2008, pp. 1–84; <http://data.europa.eu/eli/reg/2008/1235/oj>, 26.04.2019.
- Čikić, J. (2016). Biološka reprodukcija porodičnih gazdinstava: iz perspektive ruralnog rodnog režima, *Sociologija*, 59(1), str. 102–123.
- Evropska komisija, Republika Srbija, Izveštaj za 2018. godinu koji prati Saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona, Saopštenje o politici proširenja EU za 2018. godinu; [http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji\(1\).pdf](http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji(1).pdf), 11.04.2019.
- Golijanin, J. (2016). Organska proizvodnja lekovitog i aromatičnog bilja u Republici Srbiji, *Lekovite sirovine*, 36, str. 75–83
- Ivanović, M. i Ivanović, B. (2016). Šanse i prepreke za razvoj organske proizvodnje u Srbiji, *Ekonomski signali*, 11(1), str. 1–16.
- Joldžić, V., Batrićević, A., Stanković, V. i Paunović, N. (2018). Solving the Problems of Rural Development as Environmentally Desirable Segment of Sustainable Development. *Economic Analysis*, 51(1–2), pp. 79–91.
- Lampkin, N. (1994). Organic Farming: Sustainable Agriculture in Practice. In: Lampkin, N. and Padel, S. (eds.), *The Economics of Organic Farming – an International Perspective* (pp. 3–8). Wallingford, England: CAB International.
- Lockeretz, W. (2007). What Explains the Rise of Organic Farming? In: W. Lockeretz (ed.), *Organic Farming: An International History* (pp. 1–8). CAB International.
- Ljumović, I., Viduka, B. and Cvijanović, J. M. (2015). Access to Finance for Organic Producers in Serbia: Demand Side, *Economics of Agriculture*, 4, pp. 989–1002.
- Milenković, S. i Tasić, J. (2013). Organska hrana kao perspektivni proizvod Srbije, *Ekonomске teme*, 51(2), str. 411–424.

- Macura, A. (2016). *Knjiga preporuka Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji*, Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Padel, S. and Lampkin, N. (2007). The Development of GOvernmental Support for Organic Farming in Europe. In: Lampkin, N. and Padel, S. (eds.), *The Economics of Organic Farming – an International Perspective* (pp. 93–122). Wallingford, England: CAB International.
- Radivojević, V. (2018). Istraživanje tržišta organskih poljoprivrednoprehrambenih proizvoda u Republici Srbiji (doktorska disertacija). Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.
- Rašević, M. (2016). *Migracije i razvoj u Srbiji*; <https://serbia.iom.int/sites/default/files/publications/documents/Studija%20migracije%20i%20razvoj.pdf>, 26.04.2019.
- Simić, I. (2015). *Organska proizvodnja – neiskorišćen potencijal Republike Srbije*. Beograd: Knowhow2act
- Tomaš-Simin, M. i Glavaš-Trbić, D. (2016). Historical Development of Organic Production. *Ekonomika poljoprivrede*, 63(3), str. 1083–1099.
- Vehapi, S. (2015). Istraživanje motiva potrošača koji utiču na kupovinu organske hrane u Srbiji, *Ekonomске teme*, 53(1), str. 105–1099.

Правни извори

- Council Regulation (EC) No 2092/91 of June 1991 on organic production of agricultural products and indications re-ferring thereto on agricultural products and foodstuffs, OJ L 198, 22.7.1991.
- Codex Alimentarius /Guidelines for the production, processing, labeling and marketing of organically produced foods, GL 32 1999, Rev.1-2001; http://www.fao.org/docs/eims/upload/230124/cxg_032e.pdf, 28.04.2019.
- Nacionalni program ruralnog razvoja Republike Srbije 2018–2020, *Službeni glasnik RS*, br. 60/2018.
- Pravilnik o uslovima koje treba da ispuni pravno lice koje izdaje sertifikat, odnosno resertifikat za organske proizvode, sa definisanim načinom njihovog izdavanja, *Službeni glasnik RS*, br. 81/2006.
- Pravilnik o izgledu oznake i nacionalnog znaka organskih proizvoda, *Službeni glasnik RS*, br. 107/2007.
- Pravilnik o tehnološkim postupcima u preradi proizvoda dobijenih metodama organske proizvodnje, načinu čišćenja i sredstvima za čišćenje tehnoloških linija, dozvoljenim sastojcima, aditivima i pomoćnim supstancama u preradi namirnica, *Službeni glasnik RS*, br. 34/2009.

- Pravilnik o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje, *Službeni glasnik RS*, br. 48/2011.
- Pravilnik za dodelu sredstava za sufinansiranje troškova kontrole i sertifikacije organske proizvodnje, kao i nabavku priključne mehanizacije za organsku proizvodnju na teritoriji AP Vojvodine u 2019. godini; <http://www.psp.vojvodina.gov.rs/upload/2019/konkursi/Pravilnik%20organska%2028%2003%202019.pdf>, 11.04.2019.
- Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf, 11.04.2019.
- Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju u 2019. godini, *Službeni glasnik RS*, br. 3/2019.
- Zakon o organskoj proizvodnji i organskim proizvodima, *Službeni glasnik RS*, br. 62/2006.
- Zakon o organskoj proizvodnji, *Službeni glasnik RS*, br. 30/2010 i 17/2019.
- Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Službeni glasnik RS*, br. 10/2013, 142/2014, 103/2015 i 101/2016.
- Zakon o budžetu Republike Srbije za 2019. godinu, *Službeni glasnik RS*, br. 95/2018.
- Zakon o organskoj poljoprivredi, *Službeni list SRJ*, br. 28/2000.

Internet stranice

- European Commission, The Common Agricultural Policy at a Glance; https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en, 11.04.2019.
- European Commission, Organics at a glance; https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/organic-farming/organics-glance_en#aimsoforganicfarming, 11.04.2019.
- Organic Agriculture, Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO); <http://www.fao.org/organicag/oa-faq/oa-faq1/en/>, 11.04.2019.
- Privredna komora Srbije, Služba za organsku proizvodnju; <https://pks.rs/udruzenje/služba-za-organsku-proizvodnju> <https://pks.rs/udruzenje/služba-za-organsku-proizvodnju>, 26.04.2019.
- Serbia Organica (Nacionalna asocijacija za organsku proizvodnju); <https://serbiaorganica.info/podsticajna-sredstva/aktuelni-podsticaji/>, 11.04.2019.

Serbia Organica, Vlada Republike Srbije usvojila Program razvoja organske proizvodnje u okviru Nacionalnog programa ruralnog razvoja, 27.01.2019; <https://serbiaorganica.info/vlada-republike-srbije-usvojila-program-razvoja-organske-proizvodnje-u-okviru-nacionalnog-programa-ruralnog-razvoja/>, 28.04.2019.

ORGANIC PRODUCTION IN SERBIA – BETWEEN REGULATION AND REALITY

By Ana BATRICEVIC, Ivana STEPANOVIC

ABSTRACT

Since organic farming contributes to health and environment protection, it is a popular alternative to conventional farming in Serbia and the rest of the world. This branch of agriculture has a tendency to grow, but at the same time it faces many challenges and obstacles on a global and local level. This is why it is an important research subject in different fields of science. The aim of this research is to analyse the ways in which the normative framework and policies influence the development of organic farming in Serbia. We analysed legislative framework and policy documents that are regulating organic farming in Serbia. These analyses have shown that there is a disproportion between the normative framework and policies on the one hand and practice on the other. Even though it is clear that both governmental and non-governmental actors are making substantial efforts to align Serbian legislation and policies with international standards and standards of the EU in particular, there is a lack of financial and institutional support for the development of organic farming which leaves farmers to cope with challenges and obstacles on their own. This is why organic farming remains to be a potential which is not exploited enough despite the fact it comprises a wealth of natural resources in the form of unpolluted lands. The main recommendation for both governmental and non-governmental actors is to provide financial and logistic support organic producers and prioritise small farms as they have the minimal impact on environment. Supporting and motivating small producers could benefit development of rural areas in Serbia which are in danger because of the ageing population.

Keywords: organic farming, organic food, environment protection, small farms, policies.

ПРИКАЗ ПРАВНОГ ПРОПИСА

Лела Марковић

НЕДОСТАЦИ ПРАВИЛНИКА О ЛИЦЕНЦИРАЊУ СТРУЧНИХ РАДНИКА У СОЦИЈАЛНОЈ ЗАШТИТИ

Правилник о лиценцирању стручних радника у социјалној заштити, објављен у „Службеном гласнику РС”, бр. 42/2013 од 14. 5. 2013. године, ступио је на снагу 22. 5. 2013. Како је то одређено члановима 1. и 2, овим Правилником „прописују се ближи услови за издавање лиценце, образац лиценце и начин издавања и обнављања лиценце, односно суспензије и одузимања лиценце стручним радницима у социјалној заштити. Одредбе овог Правилника односе се на стручне раднике, одређене законом којим је уређена социјална заштита и правилником којим су уређени стручни послови у социјалној заштити, ангажоване у установама социјалне заштите и код других пружалаца услуга социјалне заштите”. Овај подзаконски правни акт се даље, чл. 2–8, бави применом Правилника појашњавајући за које се послове социјалне заштите издаје лиценца стручном раднику и под којим условима и то 1) за основне стручне послове: врста и степен завршених студија, акредитованих програма обуке, односно

за рад са конкретном корисничком групом, као и радно искуство на стручним пословима; 2) за специјализоване стручне послове социјалне заштите и под којим условима: врста и степен завршених академских и завршених студија, акредитованих програма специјализоване обуке, као и радно искуство, приправнички стаж, положен испит за лиценцу, или радно искуство ван система социјалне заштите, итд; 3) за супервизијске послове на основним стручним, одн. специјализованим пословима социјалне заштите стручном раднику који има лиценцу за обављање основних стручних, одн. специјализованих стручних послова, радно искуство, завршен акредитовани програм обуке за супервизију); 4) као и под којим се условима издаје лиценца стручном раднику за обављање правних послова у центру за социјални рад: врста и степен завршених академских и завршених студија, акредитовани програм обуке, као и радно искуство, приправнички стаж, положен испит за лиценцу, или радно искуство ван система социјалне заштите,

услови за ослобађање од полагања, итд. У вези са тим затим и изглед Обрасца лиценце, прецизиран чланом 9. Правилника.

Аутор се превасходно користио општом методом посматрања, испитивања и анализе предметних норми, одјека стручне јавности, затим социолингвистичким методама критичког и приступа избора, са намером да упоредним сагледавањем норми допринесе њиховом међусобном усаглашавању а јасним и прецизним предлогом измена уподобљавању предмета истраживања потребама праксе. Аутор се користио и интерном перспективом (*Internal point of view*) у анализи проблема као приступом из позиције самог учесника и идеје да је право немогуће проучавати а да се претходно не схвати шта ова норма значи за саме актере датог правног система.

Чланом 10. ставом 7, *Обнављање лиценце*, регулисано је да ће се стручном раднику признати бодови изнад броја предвиђеног овим Правилником за обнављање лиценце, ако су *остварени током периода до обнављања лиценце*, а највише 20 бодова, приликом наредног обнављања лиценце. Наведени израз се у први мах тумачи као могућност да се стручном раднику призна уколико је прикупио и више од 120 бодова и исто у том броју и евидентира. Међутим, став је нејасан утолико што се израз

„током периода до обнављања лиценце” може тумачити двојачко:

а) као намера да се омогући стручном раднику признавање бодова за активности и обуке које је завршио *пре него што је започет* период обнављања лиценце, дакле пре започињања шестогодишњег периода обнављања лиценце, или

б) током шестогодишњег периода *од тренутка започињања обнављања лиценце све до њеног обнављања*.

У првом случају, норма би јасније морала да гласи:

а) Стручном раднику ће се признати бодови изнад броја предвиђеног овим Правилником за обнављање лиценце, ако су остварени пре започињања периода обнављања лиценце, а највише 20 бодова, приликом наредног обнављања лиценце

У другом случају:

б) Стручном раднику ће се признати бодови изнад броја предвиђеног овим Правилником за обнављање лиценце, ако су остварени током периода од започињања до окончања обнављања лиценце, а највише 20 бодова, приликом наредног обнављања лиценце.

Чланом 11. став 2, тачка 9, *Активно и пасивно остваривање бодова*, прецизиран је један од начина активног остваривања бодова као „уредништво и чланство у уредништву индексираних и неиндексираних часописа и монографија”.

Међутим, Бодовна листа услова за стицање бодова за обнављање лиценце, у прилогу Правилника, додаје и термин „тематских зборника”, те би било корисно и оправдано проширити ову тачку терминима *тематски зборници и стручне књиге* тако да гласи: „уредништво и чланство у уредништву индексираних и неиндексираних часописа, монографија, тематских зборника и стручних књига”. Термин *стручних књига* обавезно треба укључити јер постоје оваква издања у социјалној заштити, а термин препознаје и чл. 17. у посебном ставу (6) као *ауторство на књизи* који се ипак не може тумачити као заједничка именица јер појмовно и посебним ставом указује на ауторску, стручну књигу.

Чланом 17. став 3, *Објављивање радова у часописима и монографијама*, прецизира се да је „Неиндексирани часопис онај који издаје стручно удружење или институција и није верификован од стране министарства надлежног за послове просвете и науке”, без навођења из које области су стручно удружење или институција, што наводи на утисак да је намерно постављен широко како би се олакшало стицање активних бодова и на овај начин.

Став 7, истог члана, у првој реченици одређује: „Број остварених бодова за рад прихвата се ако нема више од три коаутора”. Постављен

као самосталан став (7) овог члана, доводи до закључка да се не прихвата коауторство више од три аутора ни у индексираним, неиндексираним часопису, ни коауторство поглављем у монографији међународног значаја или у колективној монографији националног значаја, и самим тим чак ни коауторство (став 6) у књизи од значаја за област социјалне заштите, рецензираној од два стручњака са научним звањима и издатој од стране релевантне научне или стручне институције. Није јасно због чега је овако строгим ставом онемогућено право коаутору књиге од значаја за област социјалне заштите, рецензирану од два стручњака са научним звањима, и издату од стране релевантне научне или стручне институције, која има више од три коаутора, активно стицање бодова с обзиром на сложеност, обимност и значај. Стога би било корисно за бодовно награђивање ових коаутора кориговати прву реченицу 7. става тако да гласи: Број остварених бодова за радове наведене у ставу 1–6. овог члана прихвата се ако нема више од три коаутора.

Чланом 18. став 1, 2, 4, 5. и 6, *Уредништво*, стручни радник може остварити предвиђени број бодова ако обавља посао уредника или уредника тематског броја у индексираним часопису, ако обавља посао уредника или члана уредништва у неиндексираним часопису.

Овим ставовима је пропуштено прецизирање на коју област се мисли, одн. да ли је стручни радник уредник у индексираним или неиндексираним часопису само из области социјалне заштите или науке или просвете. Исто је неопходно зато што је чл. 17. ст. 2. Правилника прецизирао стицање активних бодова радом у индексираним часопису који је верификован од стране *министарства надлежног за послове просвете и науке*, док је у ставовима 1, 2, 4, 5. и 6. члана 18. Правилника, *Уредништво*, прецизирање изостало а значајно је за јасност норме и обим права и обавезе које из ње простичу.

Такође, став 3. истог члана „Стручни радник може остварити предвиђени број бодова ако је уредник монографије међународног, односно националног значаја”, пожељно је допунити на следећи начин: Стручни радник може остварити предвиђени број бодова ако је уредник *или члан уредништва* монографије међународног, односно националног значаја, *одн. тематског зборника са учешћем већег броја аутора којим се даје допринос социјалној заштити или њеном повезивању са облашћу културе, науке или просвете*. Додавањем термина *или члан уредништва* наградио би се активно и рад члана уређивачког одбора овако значајне међународне, одн. националне монографије, а дода-

вањем термина *са учешћем већег броја аутора којим се даје допринос социјалној заштити или њеном повезивању са облашћу културе, науке или просвете*, омогућило би се бодовање и ширих ауторских активности којим се бодовно награђује повезивање области, коауторство и ауторство у објављивању монографија као стручних и научних садржаја међународног, односно националног значаја којим се унапређује и сарадње аутора у сродним областима.

Чланом 19. ставом 2. „Услови за обнављање лиценце за обављање основних стручних послова социјалне заштите”, стручни радник је у обавези да најмање 30% бодова стекне *тако што активно учествује у њиховом прикупљању*, у складу са Бодовном листом. Чланом 20. ст. 2: за обнављање лиценце за обављање специјализованих послова социјалне заштите, стручни радник је у обавези да најмање 40% бодова стекне *активним учествовањем у области која је релевантна за специјализоване стручне послове социјалне заштите*. Термин *активно учествовање* се користи и у члану 21. „Услови за обнављање лиценце за обављање супервизијских послова”. Међутим, у члану 22, „Услови за обнављање лиценце за обављање правних послова”, ставом 2, другачије искоришћен израз: „Од укупно утврђеног броја бодова, најмање 30% бодова правник

стиче активно у области правних послова у социјалној заштити”, па термин *стиче активно у области правних послова* води закључку да правник стиче 30% бодова активно – непосредним радом у области правних послова (непосредним радом са корисницима) и утиску да је намера писаца Правилника да се код правника (можда у недостатку довољних обука за правнике) омогући бодовање непосредног рада у области правних послова. Стога је пожељно да се 2. став члана 22. термилошки уједначи са чл. 19–21. и прецизира тако да гласи: Од укупно утврђеног броја бодова, најмање 30% бодова правник стиче активним учествовањем у области која је релевантна за правне послове социјалне заштите.

Не треба занемарити и неусклађеност Правилника са чл. 136. Закона о социјалној заштити јер чл. 3. и 4. Правилника не препознаје компетенције социолога за обављање стручних послова у установама социјалне заштите. Исти није усклађен ни са чланом 13. и 14. *Правилника о стручним пословима у социјалној заштити*, који социологе наводи као потенцијалне стручне раднике на пословима планирања и развоја.

Током анализе целе теме присутно је и запажање да је Правилник укалупио све стручне раднике у модел стицања активних поена, те да је сигурно да ће постављени

услови за стицање активних бодова бити веома тешки за испуњавање оним стручним радницима који поседују практичне и стручне вештине за непосредан рад са корисницима, али не поседују тражене вештине да буду предавачи, аутори радова, уредници часописа и сл. Такође би се актуелно морало водити рачуна о изразитом кадровском дефициту и оптерећењу стручних радника обимом посла, као и организационим тешкоћама које се јављају у настојању да се истовремено одговори захтевима посла и заказаним обукама и другим активностима ради лиценцирања.

Ишчитавањем Правилника и упоређењем теорије и праксе уочава се потреба да се Правилником активно бодују још неке активности стручних радника које захтевају стручно знање или су резултат изразитих заслуга:

– бодовање учешћа у радним групама стручних удружења и струковних удружења које имају за циљ припрему или анализу нацрта републичких нормативних аката и нормативних аката локалне самоуправе, из области социјалне заштите,

– бодовање, на годишњем нивоу, задуживања стручних радника непосредним старатељствима као и, непосредним радом са корисницима, најоптерећенијих стручних радника (по службама центара за

социјални рад и организационим јединицама установа социјалне заштите), на основу званичне евиденције,

– бодовање чланства у тимовима који организују и спровode испит кандидата за лиценцу,

– бодовање учешћа у одборима за колективно преговарање ради закључења колективних уговора из социјалне заштите и колективних уговора код послодавца,

– бодовање награда додељених стручним радницима за област социјалне заштите од стране ресорног Министарства, органа локалне самоуправе надлежног за послове социјалне заштите, Коморе, стручних и струковних удружења, као и награда које додељују међународне институције и установе из области социјалне заштите.

У контексту најављених измена Закона о социјалној заштити, којима је стицање лиценце неопходан услов за рад у социјалној заштити, време његовог ступања на снагу (пре истека рока за обнову лиценце већине стручних радника – јануар 2019), али и садржај његових прелазних и завршних одредби могао би негативно утицати на радни статус стручних радника уколико не сагледа статус затечених стручних радника који нису стекли лиценцу (а по важећем закону исто није ризик за губитак радног односа), те прелазним одредбама не предвиди адекватно решење којим

ће се поменути стручним радницима дати наредни шестогодишњи рок да изнова прикупе потребне бодове. С тим у вези, као и са другим изменама Закона о социјалној заштити (трошкови лиценцирања, опстајање одредбе нацрта Закона о обавезности чланства у Комори и уставности исте, итд.), које ће измене закона донети, произаћи ће потреба и за изменама Правилника о лиценцирању стручних радника у социјалној заштити (као и Правилника о приправничком стажу и испиту за лиценцу у социјалној заштити), што је шанса да се његове норме уподобе са Законом, али и размотре примедбе ради доношења потпунијег, и са праксом усаглашенијег, Правилника.

Литература

- Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2011.
- Zakon o radu, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US, 113/2017 i 95/2018 – autentično tumačenje),
- Pravilnik o licenciranju stručnih radnika u socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 42/2013.
- Pravilnik o pripravničkom stažu i ispitu za licencu u socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 84/2016.

Pravilnik o stručnim poslovima u socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 1/2012.

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad, *Službeni glasnik RS*, br. 59/2008.

Zahtev br. 2 od 18. 1. 2018. godine, Ministarstvu za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja Predsedništva Srpskog sociološkog društva za usklađivanje

propisa koji se odnose na bliže uređivanje uslova za obavljanje stručnih poslova u ustanovama socijalne zaštite i licenciranje sa važećim Zakonom o socijalnoj zaštiti (<http://ssd.org.rs/> poslednji pristup 24. 8. 2019. godine).

EurActiv.rs – Evropska unija na srpskom internet portalu (<https://www.euractiv.rs>, poslednji pristup 24. 8. 2019. godine).

УПУТСТВО АУТОРИМА

Социјална мисао је научни часопис који објављује прегледне и оригиналне емпиријске радове из области друштвених наука (социјална заштита, дефектологија, криминологија, психологија, педагогија, социологија) који нису претходно објављивани. Часопис објављује и приказе књига, скупова од научног и стручног значаја. Изузетно, у часопису могу бити објављени и стручни радови од великог друштвеног значаја.

Језик

Радови се објављују на српском или енглеском језику. Сваки рад има апстракт на српском и енглеском језику.

Дужина

Радови треба да буду дужине до једног ауторског табака, односно до 30.000 знакова с празним местима без референци и апстракта.

Процедура објављивања

Рад процењују два независна рецензента уз претпоставку анонимности. Ако одлуке рецензента нису исте у погледу прихватања рада тражи се мишљење трећег рецензента, с тим да уредник може да донесе одлуку без тражења додатних рецензента.

Информације о аутору, пројекту, захвалнице и слично треба да буду на насловној страни рада. Све што може указивати на идентитет аутора треба искључити из текста.

Рок за оцену рада од тренутка пријема до одлуке о објављивању је три месеца.

Радови се достављају искључиво путем и-мејл адресе:

socijalnamisao@gmail.com

Техничка упутства

Рад се доставља у текст процесору Microsoft Word, страница А4 формата, фонт Times New Roman, величина слова 12. Текст треба да буде откуцан проредом 1.5 и маргинама Office 2003 Default (погледати Page Layout). Све странице морају бити нумерисане (у доњем левом углу). Насловна страна текста треба да садржи следеће информације: назив рада, име аутора (коаутора), назив институције, место и државу. Уколико се рад доставља на српском језику користи се ћирилично писмо Serbian, s Cyrillic.

Рок за достављање радова за јунски број Социјалне мисли је 15. март, а за децембарски број 15. септембар.

Структура рада

Рад треба да садржи апстракт, увод, метод, резултате истраживања, дискусију, закључак, референце и прилоге.

Наслови и поднаслови

Главни наслов текста пише се великим словима (болд). У тексту се наводи најопштији наслов који се пише великим словима (нормал и центрирано). Поднаслови се пишу курзивом/болдирано и „реченичним“ форматом (велико почетно слово).

Табеле

Подаци у табелама треба да буду откуцани проредом 1,5, а назив табеле треба да буде написан курзивом и означен одговарајућим редним бројем. Наслов табеле треба да буде јасан, кратак и прецизан. Табеле треба да буду смештене у самом тексту. Табеле треба да буду сачињене у Word-у или у неком формату који је компатибилан са Word-ом. Број и назив табеле треба уписати изнад табеле. Табеле не треба да садрже вертикалне линије. Редови табеле не треба да буду раздвојени линијама, али заглавље табеле треба одвојити линијом од података. Подаци дати у табели (или графикону) не смеју се понављати у тексту, већ се може само позивати на њих.

Апстракт

Апстракт треба да има 250 до 300 речи и до 5 кључних речи. Апстракт на језику рада налази се на почетку, а на другом језику на крају рада. Структура апстракта подразумева следеће целине: значај проблема, циљеви, узорак, методе, резултати, закључак и препоруке. У апстракту се не наводе референце.

Референце

Све референце на српском језику у списку референци и у заградама у тексту наводе се латиницом, без обзира на врсту коришћеног писма у тексту и писма на коме су штампани коришћени извори.

Презимена српских аутора наведена у тексту ван заграда пишу се писмом на коме је достављен текст. Презимена страних аутора у тексту наводе се или у оригиналу или у српској транскрипцији. Уколико се транскрибују, при првом навођењу у загради се обавезно наводе у оригиналу, на пример: Фарингтон (Farrington, 2010). Навођење више аутора у загради треба уредити алфабетски. Ако су у питању два аутора, у загради се наводе оба аутора (Farrington & Welsh, 2009). Референца која садржи више од три а мање од шест аутора наводи се у пуном обиму када је први пут употребљена у тексту. Сваки наредни пут у загради се наводи презиме првог аутора и скраћеница – и сар. (српски) или et al. (енглески). На пример, уместо (Ковачевић-Лепојевић, Илић, Малковић, Ковачевић, Илић, 2018) написати (Ковачевић-Лепојевић i sar., 2018).

Листа референци садржи списак коришћене литературе, односно референце на које се аутор позвао у раду. Списак референци на крају рада наводи се у складу са стилом АРА (Америчка психолошка асоцијација). Ауторима се препоручује да користе радове из водећих научних часописа и то да бар 15% буде објављено у последњих 5 година. Референце се наводе абecedним редом по презименима аутора. Није потребно стављати редне бројеве испред референци.

Књига

Референца треба да садржи презиме и иницијале аутора, годину издања, наслов књиге (курзивом), место издања и издавача.

Аутор, А. А. (година). Назив књиге. Место: Издавач.

Поглавље у књизи наводи се на следећи начин:

Аутор, А. А. & Аутор, Б. Б. (година). Назив поглавља. У А. Уредник, Б. Уредник и В. Уредник (ур.), Назив књиге (стр. xxx–xxx). Место: Издавач.

Чланак у часопису

Референца треба да садржи презимена свих аутора с иницијалима, годину издања у загради, наслов чланка, пуно име часописа (курзивом), волумен, број, странице и DOI број (уколико је доступан):

Аутор, А. А. (година). Назив рада. *Назив часописа*, волумен, број страна. DOI: xxxxx

Научни скупови

Референца која се односи на радове штампане у целини наводи се на следећи начин:

Аутор, А. А., Аутор, Б. Б., Аутор, В. В. & Аутор, Г. Г. (година). Наслов прилога. У А. Уредник, Б. Уредник и В. Уредник (ур.), Назив научног скупа, рад штампан у целини, време одржавања конференције, град (стр. xxx–xxx). Град: Назив институције која организује скуп.

Референца која се односи на прилоге који су објављени у зборнику резимеа наводи се на следећи начин:

Аутор, А. А., Аутор, Б. Б., Аутор, В. В. & Аутор, Г. Г. (година). Наслов прилога. У А. Уредник, Б. Уредник и В. Уредник (ур.), Рад представљен на Назив научног скупа, Књига резимеа, време одржавања конференције, град (стр. xxx–xxx). Град: Назив институције која организује скуп.

Магистарске/мастер тезе и докторске дисертације

Референца треба да садржи име аутора, годину, назив документа, у загради назначено да ли је реч о докторској дисертацији, место и издавача.

Аутор, А. А. (година). Назив докторске дисертације (или магистарске тезе). Град: Име институције.

Радови који нису написани у складу са Упутством за ауторе неће бити разматрани.

INSTRUCTION FOR CUSTOMER TRANSFERS IN EUR

56: *Intermediary:*

**BCITITMM
INTESA SANPAOLO SPA
MILANO, ITALY**

57: *Account with institution:*

**DBDBRSBG
BANCA INTESA AD, BEOGRAD
MILENTIJA POPOVIĆA 7B
BEOGRAD, REPUBLIKA SRBIJA**

59: *Beneficiary:*

**/RS35160005380004367717
SOCIJALNA MISAO DOO
Zage Malivuk 56
Beograd (Zvezdara)
Republic of Serbia**

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364

СОЦИЈАЛНА мисао : часопис за теорију и критику
социјалних идеја и праксе / главни и одговорни уредник
Дубравка Гавриловић. - 1994, бр. 1/2- . - Београд :
Издавачко предузеће Социјална мисао : Републички завод
за социјалну заштиту Србије, 1994- (Београд : Чигоја
штампа). - 20 cm

Полугодишње.
ISSN 0354-401X = Социјална мисао
COBISS.SR-ID 102423047